Animus

Res *Signum*

FARKAS KATALIN
KELEMEN JÁNOS

Nyelvfilozófia

A kötet a Soros Alapítvány,
az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája
és az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási
tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

SZERKESZTETTE

BÁRDOS JUDIT

ISBN 963 9210 19 6

FELSŐOKTATÁSI TANKÖNYV

Borítóterv: Bárdos Judit
Felelős kiadó: Áron László
1447 Budapest, Pf. 487.

I.

A NYELV ELEMI MODELLJEI

1. Kifejezés és tartalom

1.1. Jelölő és jelölt

„Nyelven" legtöbb esetben a hangnyelvet és ennek írásos változatát értjük. Kommunikációs szándékunkat hangok, pontosabban hangsorok, illetve az ezeket helyettesítő grafikai jelek segítségével valósítjuk meg, melyeket fizikai paramétereikkel is jellemezhetünk: a hangképző szerveink segítségével kiejtett hangsorok többek közt bizonyos hullámhosszal és rezgésszámmal rendelkeznek, az írás pedig tekinthető úgy, mint például fekete jelek sora egy fehér papíron vagy fehér krétajelek sora egy fekete táblán. A nyelvhasználat azonban jóval több, mint a levegő rezgése vagy vonalak egymásutánja egy felületen: óriási különbség van egy értelmetlen hangsor és egy kimondott nyelvi kifejezés, vagy egy sorminta és egy írott szöveg között. A nyelv segítségével kifejezhetjük gondolatainkat, kérdéseket tehetünk fel, megérthetjük mások szándékait, elhívhatunk valakit moziba, megoszthatjuk véleményünket a filmről és még számtalan más dolgot tehetünk.

Abból kell kiindulnunk, hogy akusztikai paramétereik mellett a hangok (és vizuális tulajdonságaik mellett az írásjelek) azzal a tulajdonsággal is rendelkeznek, hogy *egy adott nyelvhez* tartozó hangsorként (grafikai jelsorozatként) ismerhetők fel, melyek önmagukon kívül valami mást képviselnek, s jelentést hordoznak. A nyelv legegyszerűbb modelljének tehát a hangsor és a jelentés

alkotta párt tekintjük: beszéd közben hangsorokat és jelentéssorokat párosítunk össze.

Ezért minden nyelvelméletnek válaszolnia kell arra a kérdésre, hogy mi különbözteti meg a puszta hangokat a jelentéssel bíró hangsoroktól, továbbá arra, hogy mi a párba állított elemek természete, s mi teremt köztük kapcsolatot. Ferdinand de Saussure, a modern nyelvészet megalapítója erre a kérdésre úgy válaszolt, hogy az egyik oldalon nem maga a hang áll, hanem a hang pszichikai lenyomata, míg a másik oldalon egy szintén pszichikai természetű jelenség található: a fogalom. Az egyik a jelölő, a másik a jelölt, a kettő egysége pedig a nyelvi jel.[1]

A jelölő és a jelölt kapcsolata önkényes, de rendkívül szoros: Saussure szuggesztív hasonlatát idézve úgy kell elképzelnünk őket, mint egy papírlap két oldalát. Nem változtathatjuk meg az egyiket úgy, hogy a másik érintetlen maradjon, ahogyan egy papírlapnak sem tudjuk csupán az egyik oldalát összehajtogatni. Ez a kép azt sugallja, hogy a jelben összekapcsolt elemek nem létezhetnek az általuk alkotott viszonyon kívül: bármit is értsünk „fogalmon", egy adott fogalom csak azáltal létezik, csak azáltal válik azonosíthatóvá, hogy egy jelölő jelöltjévé tesszük.

„Fogalmaink" és „gondolataink" ezek szerint a nyelvnek köszönhetik létüket, pontosabban annak, hogy a jelölők mintegy kiszakítják őket a pszichikus élmények tagolatlan tömegéből. Ez a megállapítás kétségtelenül helyes, de még számos összefüggést kell tisztázni ahhoz, hogy belássuk igazságát és tényleges jelentését.

Egyelőre a mondottakat azzal kell kiegészítenünk, hogy a jelölő és a jelölt kapcsolata nem egy elszigetelt jelen belül jön létre, hanem a jelek egész rendszerét feltételezi. Például a „kék" szó jelentése függ a magyar nyelv összes többi színszavának a jelentésétől, mivel ezek együttesen határozzák meg, hogy egy-egy szó a színskála melyik tartományát fedi le. Más nyelvek másképp-

---

[1] Saussure-nek a nyelvi jel természetéről szóló meghatározásait lásd Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford. B. Lőrinczy Éva), Gondolat, Bp. 1967. 91–97.

papírlap képe pontatlan és megtévesztő. A kifejezés és a tartalom síkja nem minden esetben tagolódik azonos elvek szerint, vagyis nem illeszkedik minden esetben egymáshoz. Ha így lenne, akkor a „kár" szó jelentésének a „vár" szó jelentésétől való különbségét a „k" és a „v" hangok jelentésének különbsége magyarázná, míg a hangoknak azzal a fordított elrendezésével, mely a „kár" és a „rák" szóban figyelhető meg, egyfajta „megfordított" jelentés járna együtt. Ez ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a természetes nyelvek (amelyeken mindig az emberi közösségek által beszélt nyelveket érjük, mint amilyen a magyar, a francia, az angol, az olasz stb.) a kifejezés és a tartalom síkján több szinten tagoltak. A mondat szintjétől „lefelé" haladva általában két artikulációs síkot különböztetnek meg. Ezen alapszik a „kettős artikuláció" elmélete, melyet André Martinet francia nyelvész fogalmazott meg.[3] Az első artikulációs sík a morfémáknál magasabb, önálló jelentéssel bíró egységeket foglalja magában, melyeket „monémáknak" neveznek (ezek sokszor, de nem feltétlenül a szavakkal, máskor a szótövekkel vagy a szavak ragozott alakjaival, illetve az összetett szintagmákkal azonosak, hiszen mindig az a döntő, hogy mi számít önálló, diszkrét jelentésegységnek). A másodikat a fonémák alkotják, melyeknek jelentés-megkülönböztető szerepük van, s nincs önálló jelentésük. Emiatt a kifejezés és a tartalom a második artikulációs síkon nem illeszkedik egymáshoz.

A kettős artikuláció elméletét néhányan megkérdőjelezik, s a monémák vagy a szavak „fölött" megkülönböztetnek még több artikulációs síkot.[4] Bizonyos fokig természetesen elméleti választás kérdése, hogy mit tekintünk a nyelvben önálló artikulációs síknak, minden azon múlik azonban, hogy melyek azok a szintek, ahol még a diszkrét egységek „előre gyártott"

---

[3] André Martinet, „A nyelv kettős artikulációja". In: Szépe György (Szerk.), *A nyelvtudomány ma.* Gondolat, Bp. 1973. 39–53.
[4] Ferruccio Rossi-Landi nevéhez fűződik a „négyes artikuláció" elmélete. Ferruccio Rossi-Landi, *Metodica filosofica e scienza dei segni.* Bompiani, Milano 1985. 89–90.

pen osztják fel a színskálát: a „kék" tartományt az olasz tovább tagolja az „azzurro", a „blu", a „turchino" vagy a „celeste" szavakkal. A tisztán grammatikai funkciójú nyelvi elemek hasonlóképpen viselkednek: a magyarban a páros testrészeket egyes számban említjük, így akinek valamelyik páros testrésze közül hiányzik az egyik, azt „félszeműnek", „féllábúnak", „félkezűnek", nem pedig „egyszeműnek", „egylábúnak", „egykezűnek" mondjuk.

E megfontolások alapján bővítenünk kell kezdeti modellünket. Azt kell mondanunk, hogy a jelölők és a jelöltek síkja nem elemről elemre, hanem globálisan felel meg egymásnak, s hogy mindkét síkon belül további rétegek különböztethetők meg. A két sík, melyet nevezzünk – Hjelmslev,[2] a nagy dán nyelvész nyomán – a kifejezés és a tartalom síkjának, elsősorban „anyagában" vagy „szubsztanciájában" különbözik egymástól. Míg az elsőt (a természetes nyelvre korlátozva vizsgálódásunkat) akusztikai jelenségek tagolatlan tömege, vagyis a hangképző szervek által előállítható és a hallásunk által felfogható hangok kontinuuma alkotja, addig a második a mentális jelenségek úgyszintén tagolatlan tömegéből vagy kontinuumából áll (bármit is értsünk „mentális jelenségeken").

A kiejthető és észlelhető hangok kontinuuma azonban csak akkor válhat a *kifejezés szubsztanciájává,* ha ezt a kontinuumot tagoljuk, artikuláljuk, vagyis valamilyen formát kényszerítünk rá. Hasonlóképpen, a mentális jelenségek halmaza, vagyis a kimondható gondolatok összessége csak akkor válhat a *tartalom szubsztanciájává,* ha alávetjük egy formális tagolásnak. Mind a kifejezésnek, mind a tartalomnak van tehát *szubsztanciája,* s mivel ez a szubsztancia egy előzetesen rendelkezésre álló anyag

---

[2] Hjelmslev itt használt fogalmainak meghatározását lásd L. Hjelmslev, „A jel glosszematikus megközelítése" (Ford. Antal László). In: Horányi Özséb - Szépe György (Szerk.), *A jel tudománya.* Gondolat, Bp. 1975. 187–217. Lásd még: Roland Barthes, „A szemiológia elemei" (Ford. Kelemen János). In: Roland Barthes, *Válogatott írások.* Európa Könyvkiadó (Modern Könyvtár 301), Bp. é. n. 9–93.

véges készlete áll a beszélő rendelkezésére. A fonémák száma rendkívül korlátozott (egy-egy nyelvben harminc körül van). A szókincs jóval nagyobb, de nem végtelen, s egy-egy nem jelentéktelen részletét minden beszélő „késztermékként" birtokolja. Az ennél magasabb szinteken — a mondatok és a mondatok kombinációi szintjén — végtelen számú egységet találunk, melyeket a beszélő legtöbbször esetenként hoz létre, s nem készen vesz elő a rendelkezésére álló raktári készletből. A probléma egy hasonlat segítségével (mely azonban több felületes analógiánál) úgy is megfogalmazható, hogy mi tartozik a nyelvi tőkéhez. A nyelv ugyanis, mint Gilbert Ryle, a brit analitikus filozófia egyik klasszikus képviselője rámutatott, bizonyos fontos aspektusaiban olyan, mint a tőke: „a Nyelv olyan viszonyban áll a Beszéddel, mint amilyen viszonyban áll a Tőke a Kereskedelemmel".[5] A nyelvi tőkét a korábbi nyelvi munka révén felhalmozott elemek alkotják, ezek pedig a fonológiai állomány szintje fölött ritkán haladják meg a szavak és az állandósult szókapcsolatok készletét. A mondatokat (kivéve a közmondásokat, idézeteket, stb.) létrehozzuk, és nem „használjuk" a szónak abban az értelmében, melyben egy előzetesen létrehozott kész dolgot használunk. Ezért inkább a beszéd egységeinek kell őket tekintenünk, melyek alapvetően a csere és a kereskedelem szférájába tartoznak.

Érdemes tehát megmaradnunk amellett, hogy a föntebb megkülönböztetett két artikulációs sík az alapvető. Ezek biztosítják azoknak az ismételten felhasználható diszkrét egységeknek a létét, melyek stabilitást és kellő szigort kölcsönöznek a nyelvnek. Felmerül a kérdés, vajon a kettős artikuláció nem megy-e túl a természetes nyelvek határain, s nem jellemző-e minden jelrendszerre. Egy esetleges igenlő válasz alátámaszthatná azt a tételt, hogy a nem-nyelvi rendszerek is a nyelv mintájára foghatók fel. A kérdésre kérőbb visszatérünk.

[5] Gilbert Ryle, „Use, usage and meaning". In: Colin Lyas (Szerk.), *Philosophy and Linguistics.* Macmillan, London 1971. 54.

bizonyos elvek szerinti megformálása, mindkét síknak megvan a maga formája. A formális tagolás eredményeképpen mindkét síkon diszkrét egységek jönnek létre, s ezek kombinálásával hozzuk létre a mondanivalónkat kifejező magasabb nyelvi egységeket.

Az eddigiek során azt a régi és a mindennapi életben is gyakran idézett megállapítást bővítettük ki, hogy az állati hangadással, illetve jelzőeszközökkel ellentétben az emberi nyelv *tagolt, artikulált* nyelv. Ezt az artikuláltságot közvetlenül és nyilvánvalóan mutatja a kifejezés formájához tartozó fonológiai rendszer, mely nyelvről nyelvre másképp épül fel. Az egyes nyelvek ugyanis különféleképpen tagolják a hangskálát: egyes hangokat kiválasztanak, jelentés-megkülönböztető szereppel ruháznak fel (puszta fizikai zörejből „fonémává" alakítva őket), míg más hangokat figyelmen kívül hagynak. Ugyancsak a kifejezés formájához számítjuk az adott nyelv szókincsét és nyelvtani szabályait.

Nehezebb pontosan meghatározni a tartalom formáját, hiszen ez végső soron nem más, mint az a mód, ahogyan az egyes nyelvek kiemelik és rögzítik a tapasztalat bizonyos elemeit, megszervezik, rendszerezik és osztályozzák az észlelés és a gondolkodás tárgyául szolgáló univerzumot. Ide sorolhatjuk — csak néhány példát említve — a színszavak vagy a rokonsági terminusok rendszerét, az élővilág nemek és fajok szerinti felosztását, vagy akár a dolgok grammatikai nemek szerinti osztályozását. Mindez az adott nyelvre sajátosan jellemző szemantikai relációkban és jelentés-struktúrákban ölt testet (míg az egyes beszédegységek effektív jelentéseit a tartalom szubsztanciájához kell sorolnunk).

1.2. A kettős artikuláció

A kifejezés és a tartalom formája között szisztematikus megfelelések állnak fenn, vagyis a kifejezés formájának minden eleméhez hozzárendelhetők a tartalom bizonyos egységei. Mindazonáltal, bármennyire szuggesztívnek is találtuk, a

1.3. *A kifejezéssík és a tartalomsík kapcsolata: denotáció és konnotáció*

A kifejezés és a tartalom – mint Hjelmslev rámutatott – bonyolultabb módon is egymáshoz kapcsolódhat. Például gyakran előfordul, hogy az egymással R relációban álló kifejezéssík (K) és tartalomsík (T) együttesen válik egy újabb tartalom (T') kifejezésévé (K'): K'(K R T) R T'. Szemléletesen:

(1)	2	K'	R	T'
	1	K R T		

Más szóval, vannak olyan rendszerek, melyekben már a kifejezéssík is összetett, mivel már eleve tartalmi elemeket olvaszt magába. Ez a képlet írja le azt a mechanizmust, melynek segítségével egy megnyilatkozás elsődleges (nyelvi) jelentésére támaszkodva egy másodlagos vagy áttételes jelentést fejezünk ki. Az elsődleges jelentést (T) időnként denotációnak (denotatív jelentésnek), a másodlagos jelentést (T') pedig konnotációnak (konnotatív jelentésnek) nevezik. A szépirodalmi művek, amelyeknek a saját nyelve – az irodalom természeténél fogva – a természetes nyelvre épül, illetve azt előfeltételezi, lényegében ezt a jelentés-mechanizmust aknázzák ki, vagyis az általuk kifejezett tartalom mindig konnotatív természetű.

Könnyű megkonstruálnunk a fordított esetet: K R T(K' R T'). Vagyis:

(2)	2	K	R	T
	1			K' R T'

Ebben az esetben nem arról van szó, hogy az elsődleges nyelvi jelentésre ráépül egy további (például költői) jelentés, hanem arról, hogy a tartalomsíkot alkotják további jelek, melyek maguk is kifejezéssíkra és tartalomsíkra tagolódnak. Ilyenkor az adott nyelv vagy szemiotikai rendszer segítségével egy másik nyelvről illetve szemiotikai rendszerről beszélünk, más szóval, az egyiket

a másik metanyelveként használjuk. A metanyelv ebben a megközelítésben olyan rendszer, melynek tartalomsíkját egy másik szemiotikai rendszer alkotja.

2. Az elemi beszédhelyzeten alapuló kommunikációs modell

A fönti modellek bemutatásakor nem vettük figyelembe a nyelv funkcióit. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi jel természete és formális felépítése attól is függ, hogy mire használjuk. Kapcsoljuk be gondolatmenetünkbe most ezt a szempontot is. A nyelv funkcióinak tanulmányozásához az egyik lehetséges kiindulópontot az adja, hogy megvizsgáljuk, mely tényezők játszanak szerepet bármely nyelvi megnyilatkozásban. Roman Jakobson[6] nyomán a következő tényezőket különíthetjük el:

(3)

KONTEXTUS
ÜZENET
FELADÓ .... CÍMZETT
KONTAKTUS
KÓD

Az elemi kommunikációs helyzetnek ez a modellje azt fejezi ki, hogy a Feladó egy Kontextusra utaló Üzenetet továbbít egy (részben vagy egészében) közösen birtokolt kódra támaszkodva a Címzettnek, akivel valamilyen fizikai csatorna vagy pszichológiai kapcsolat révén Kontaktusban áll. Ha ezek a kommunikációs szituáció nélkülözhetetlen elemei, s ha ezekkel kimerítően megadtuk a nélkülözhetetlen elemek sorát, akkor a következőképpen lehet okoskodni: a kommunikációs aktusok alapvetően hat típusba sorolhatók attól függően, hogy a fenti tényezők közül

---

[6] Roman Jakobson, „Nyelvészet és poétika". In: Roman Jakobson, *Hang – Jel – Vers.* Gondolat Kiadó, Bp. 1969. 211–257.

melyik dominál. Ha a feladó áll előtérben, akkor a nyelv emotív vagy expresszív funkciója teljesül, ha a címzett, akkor az ún. konatív funkció valósul meg (ennek példái a vocativus és az imperativus). Amikor a kommunikatív aktus a kontextusra irányul, akkor referenciális funkcióról beszélünk, amikor a kontaktusra, akkor a fatikus funkció kerül előtérbe (ilyenkor a csatornát ellenőrizzük, a kommunikáció megkezdésére vagy bevégzésére adunk jelet, stb.). A kommunikáció irányulhat magára a kódra és az üzenetre is. Az előző esetben a metanyelvi, az utóbbiban a poétikai funkcióra látunk példát. A lehetséges hat funkció tehát a következő:

(4)

REFERENCIÁLIS
POÉTIKAI
EMOTÍV　　　　　　　　　　KONATÍV
FATIKUS
METANYELVI

Ennek az elemzésnek a tanúsága szerint minden megnyilatkozásban jelen van többé-kevésbé mind a hat funkció (hiszen hatnak a kommunikációs szituáció alapvető tényezői). Emeljük ki tehát, hogy minden megnyilatkozásunknak van — többek közt — referenciális, poétikai vagy metanyelvi aspektusa, s az egyedi esetek közti különbségek csupán a funkciók hierarchikus elrendeződésének különbözőségeiből adódnak. Mindez azt jelenti, hogy a világra való vonatkozás (referencialitás) mellett ugyanúgy szükségszerű vonása a természetes nyelvnek a költőiség, mint ahogyan lényegi jellemzője az a fajta gazdagság, összetettség és önreflexivitás, mely lehetővé teszi metanyelvi használatát. A későbbiekben még visszatérünk erre a megállapításra.

Kiemelendő továbbá, hogy a közlemény vagy az üzenet strukturális tulajdonságaira is hatással van az a funkció, melyet be kell töltenie. Ha a közlemény a kódra irányul, vagyis metanyelvi szerepet vállal magára, akkor szükségképpen gazdagabbnak kell lennie, mint a segítségével leírt kifejezés,

hiszen az utóbbinak mind kifejezés-, mind tartalomsíkját magában foglalja. Amikor az üzenet poétikai, akkor olyan jegyeket vesz fel, melyek saját megformáltságára irányítják figyelmünket. Ilyen például az alábbi alliteráció, melynek hatását a mély magánhangzók tovább erősítik:

bús donna barna balkonon
mereng a bíbor alkonyon.
(Babits: *Messze... Messze...*)

3. Struktúra és funkció

3.1. A gondolkodás kifejezése vagy kommunikációs eszköz?

Az előbbi kommunikációs modellnek számos előnye van, mégis felmerül a kérdés, hogy a nyelv tanulmányozása során miért éppen az itt megállapított hat funkciót kell szemünk előtt tartani. Egyesek szerint valójában sokkal kevesebb, vagyis egy vagy két alapvetőnek tekintett funkció figyelembe vétele elegendő ahhoz, hogy megértsük a nyelv főbb sajátosságait. Mások szerint, éppen ellenkezőleg, abból kell kiindulnunk, hogy a nyelvnek végtelen sok, egyaránt fontos használati módja van, s ezért nem is lehetséges egységes és általános elméletet kialakítani róla.

Lássuk először az előbbi megközelítést!

A filozófia és a nyelvészet története azzal a tanulsággal szolgál, hogy amennyiben a nyelvet egy vagy két alapvető funkciójával kívánjuk magyarázni, akkor mindenekelőtt a gondolkodásban és az emberek közti kommunikációban játszott szerepéből kell kiindulnunk. Sokan úgy látják, hogy e két lehetséges kiindulópont között is választásra kényszerülünk: vagy amellett kell elköteleznünk magunkat, hogy

(5) a nyelv alapvetően gondolataink kifejezésének eszköze, s csak másodsorban használjuk kommunikációra,

vagy amellett, hogy

(6) a nyelv alapvetően a kommunikáció eszköze.

Jegyezzük meg: a (6)-ik tétel nyitva hagyja, hogy más tekintetben mi a nyelv és a gondolkodás viszonya, például nem kötelez el amellett, hogy a nyelv abban az értelemben is eszköze a gondolkodásnak, hogy — kifejező szerepén túl — maguknak a gondolatoknak a megformálásában, illetve a gondolkodási műveletek végrehajtásában is szerepet játszik.[7] Ugyanakkor a (6)-ik tétel kibővíthető azzal, hogy

(5') a nyelv gondolataink kifejezésének eszközeként a világ reprezentálására szolgál.

Némelyek már a nyelv absztrakt grammatikai-logikai struktúráját is *reprezentációnak* tartják, mondván, hogy a nyelv a világ ontológiai struktúrájának megjelenítése vagy leképezése. Erre a szerepkörre persze a mondatokat is ki lehet jelölni, kijelentve, hogy a mondatok a tények reprezentációi, képei vagy leírásai.[8] Ha ezt elismerjük a mondat általános definíciójának, akkor a deskriptivista nyelvelméletek álláspontjára helyezkedünk.

Aki a (6)-ik tételt fogadja el, nem feltétlenül tagadja, hogy nyelvünk segítségével kifejezzük gondolatainkat, azt azonban feltétlenül elveti, hogy ez a tény alkalmas a nyelv *magyarázatára*. Míg a (6)-ik tétel hívei arra a véleményre hajlanak, hogy gondola-

---

[7] Erre a kérdésre visszatérünk az V. fejezetben.

[8] Lásd „A kijelentés a valóság egy képe". Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. (4.01) 126. „A kijelentés egy elemi tény leírása." *I. m.* (4.023) 127. A két felfogás persze együtt járhat, mint éppen a *Logikai-filozófiai értekezés* mutatja: „A logika nem tan, hanem a világ tükörképe." (6.13) 169. Lásd még a jelentés igazságfeltétel-elméletének tárgyalását a II. fejezet 3. szakaszában.

taink kommunikálására csak mellékesen, mintegy véletlenszerűen van szükség, hiszen minden kommunikációs kényszertől függetlenül is képesek vagyunk őket elgondolni és nyelvi formába önteni, addig a (7)-ik tételt elfogadó nyelvészek és filozófusok amellett kardoskodnak, hogy a kommunikáció az emberek közti kooperációval együtt járó elsődleges szükséglet, s nem is mindig jelenti gondolatok cseréjét. (Vajon nem eredendőbb-e — kérdezhetnénk — az érzelmek kommunikációja?) E felfogás képviselői úgy vélik, hogy a nyelvnek még a gondolkodásban játszott szerepét is a kommunikáció magyarázza, mert a nyelv a kommunikáció eszközeként lehet a gondolkodás eszköze.

A két nézet közti vita a nyelv természetére irányuló kutatások egész történetét átfogja. A (5)-ik tételt ma leghatásosabban Noam Chomsky, korunk legnagyobb nyelvésze védelmezi, aki a következőképpen fogalmazza meg: „a nyelv »lényegileg« a gondolkodás kifejezését szolgáló rendszer".[9] Chomsky a nyelvi képességet az ember veleszületett, fajspecifikus képességének tartja, s ebből az „innátista" tézisből vezeti le, hogy a kommunikáció lényegtelen a nyelv magyarázata szempontjából: „a kommunikáció a nyelvnek csak egyik funkciója, és semmi esetre sem a leglényegesebb".[10] Egyik érve az, hogy a nyelvnek a kommunikatív funkcióra való visszavezetése a kommunikáció fogalmának túlzott kiszélesítését és ez által kiüresítését követeli meg. Ily módon „vagy meg kell fosztanunk a »kommunikáció« fogalmát minden jelentésétől, vagy el kell vetnünk azt a nézetet, hogy a nyelv célja a kommunikáció."[11] Egy másik érve úgy hangzik, hogy legalábbis a nyelvi szabályok egyik fontos csoportjára általánosan jellemző az a tulajdonság, melyet ő a

---

[9] Noam Chomsky, *Reflections on Language*. Pantheon Books, New York 1975. 57.
[10] *I. m.* 69.
[11] Noam Chomsky, *Rules and Representations*. Columbia University Press, New York 1980. 230.

struktúrától való függés elvének nevez, s ez nyilvánvalóan nem eredeztethető a kommunikációból.[12]

Az (5)-ik tétel Chomsky-féle változatához, már csak az innátizmus következtében is, kifejezetten hozzátartozik, hogy gondolatainkat akkor is ki tudnánk fejezni, ha a nyelvet sohasem használnánk vagy használtuk volna kommunikációra. A nyelv tudása egyfajta mentális állapot, mely abból áll, hogy rendelkezünk bizonyos szabályok és elvek struktúrájával, s mely a kommunikációhoz és minden más használathoz képest előzetesen adva van. Ezért elvben lehetséges, „hogy valaki anélkül tudja a nyelvet, hogy rendelkezne használatának képességével."[13]

A (6)-ik tétel közelebb áll köznapi felfogásunkhoz, s mindazok számára meggyőzőbb, akik (Arisztotelészt követve) az ember szociabilitásából, társadalmi természetéből vezetik le a nyelvet. Ám a tétel előbbi megfogalmazása túl általános és gyenge ahhoz, hogy igazi alternatívája legyen a Chomsky-féle elméletnek. Az az állítás, hogy „a nyelv alapvetően a kommunikáció eszköze", vagyis „a nyelv alapvető funkciója a kommunikáció", a köznapi felfogás szerint nem sokban különbözik attól az állítástól, hogy „a szív funkciója az, hogy vért pumpáljon az erekbe". Úgy tűnik, mindkét esetben egy szervnek tulajdonítunk valamilyen funkciót, mégpedig oly módon, hogy nem zárjuk ki: a szerv struktúrája az adott funkcióra való hivatkozás nélkül is leírható. Mintha a nyelv struktúráját pontosan úgy lehetne tanulmányozni, mint a szív struktúráját a boncasztalon.

Ez ellen a felfogás ellen szól a nyelvbúvárhoz intézett alábbi intelem:

> Nyelvet boncolnál, de csupán tetemébe hasíthatsz;
> Szellemet, életet űz messzire durva szikéd.[14]

---

[12] Noam Chomsky, *Reflections on Language*, 57.
[13] Noam Chomsky, *Rules and Representations*, 51.
[14] Friedrich Schiller, „A nyelvbúvár" (Ford. Eörsi István). In *Schiller versei*. Lyra Mundi, Európa Könyvkiadó, Bp. 1977. 173.

E figyelmeztetés fényében a (6)-ik tétel ma szigorúbban fogalmazandó meg:

(6′) A nyelv lényegi természete szerint, vagyis struktúrájában is a kommunikációtól függő kommunikációs rendszer.

A kommunikációra hivatkozó (7)-ik tételnek ezt az erős változatát ma például John Searle képviseli, aki az utóbbi évtizedekben a beszédaktus-elmélet kidolgozásában játszott vezető szerepet (a beszédaktus-elméletről a IV. fejezetben lesz részletesen szó). Szerinte a nyelv struktúráját nem lehet a kommunikációra történő hivatkozás nélkül leírni, mivel a nyelvben forma és funkció, struktúra és használat folytonos kölcsönhatásban van egymással. Searle lényegében azt a logikát követi, melyet a társadalomtudósok és a biológusok a jelenségek funkcionális magyarázata során alkalmaznak, feltételezve, hogy valamely társadalmi intézmény, vagy egy élőlény az általa betöltendő funkciónak köszönheti specifikus felépítését. Ilyen értelemben a boncasztalon heverő szív struktúrája sem érthető meg anélkül, hogy tudnánk, hogy feladata vért pumpálni a szervezetbe. S ha a nyelv lényegét tekintve valóban kommunikációs rendszer, akkor a funkcionális magyarázat logikája ebben az esetben is azt kívánja, hogy a strukturális sajátosságokat a funkció, vagyis a kommunikáció felől közelítsük meg, s feltárjuk, miként hatnak vissza a kommunikáció szükségletei magára a struktúrára. A nyelvi képesség ezek szerint több annál, mint olyan elmeállapotban lenni, melyben rendelkezünk a szabályok formális struktúrájával, és ennek alapján képesnek lenni arra, hogy mondatokat alkossunk és értsünk meg. A nyelv kommunikatív természetét hangsúlyozó teoretikusok hívei ezért a mondatok különböző használataira vonatkozó tudást is belefoglalják a nyelvről alkotott tudás fogalmába. Searle meghatározása például így hangzik: „egy személy tudása a mondatok jelentéséről nagyrészt annak a tudásával azonos, hogy hogyan kell a mondatokat állítások megtételére, kérdések

feltevésére, parancsok adására, kérések, ígéretek, figyelmeztetések tételére stb. használni."[15]

Jegyezzük meg: az a vita, hogy a nyelvnek a gondolkodásban vagy a kommunikációban játszott szerepét kell-e alapvetőnek tekinteni, nem pusztán arra vonatkozik, hogy melyik a nyelv elsődleges funkciója. A vita a körül is forog, hogy egyáltalán a *funkcióból* kell-e kiindulnunk. Vajon nem adott-e előzetesen a struktúra, mely meghatározza, hogy nyelvünket mire használhatjuk és mire nem? Vagy mégis nem a funkció alakítja-e inkább a struktúrát? Akik az első kérdésre igennel felelnek, általában a formális nyelvelméleteket részesítik előnyben, míg akik a második kérdésre felelnek igennel, nemcsak elégtelennek, de sokszor sterilnek is tartják a formális nyelvleírást, és „steril formalizmust" vetnek az előző csoport tagjainak szemére. Szoros értelemben tehát a kommunikáció fogalmához kapcsolódik a funkció fogalma, s a kommunikációra való hivatkozás jelenti a nyelv funkcionális magyarázatát.

3.2. A funkciók sokféleségének elve

Ez utóbbi megközelítés hívei ugyanakkor a kommunikációt sokszor nem a nyelv *egyik*, és nem a nyelv *egyetlen* fő funkciójának tekintik, hanem gyűjtőnévnek, mely sok különböző funkciót foglal össze. Így eljutunk ahhoz az állásponthoz, amely szerint a nyelvnek végtelen sok egymással egyenértékű használati módja van, s ezért egyik olyan elmélet sem tükrözi híven a nyelv realitását, mely a magyarázat során csupán néhány funkcióját tünteti ki.

Az utóbbi álláspont máig leghatásosabb kifejtését Wittgensteinnek köszönhetjük, aki *Filozófiai vizsgálódások* című művében többek közt a szerszámosládában található különféle

---

[15] John Searle, „Chomsky's Revolution in Linguistics". In: Gilbert Harman (Szerk.), *On Noam Chomsky: Critical Essays.*Anchor Books, New York 1974. 28.

szerszámokra hivatkozik, s kijelenti: „Amilyen különböző ezeknek a tárgyaknak a funkciója, olyan különböző a szavaké is."[16] Hasonlóképpen szögezi le, hogy „számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk."[17] A nyelv használati módjainak ezt az egymásra visszavezethetetlen sokféleségét a „nyelvjáték" fogalmával igyekszik megragadni, melynek különféle meghatározásai közül ragadjuk ki a következőt: „A »nyelv*játék*« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része."[18]

A kommunikációra történő hivatkozásoktól eljutottunk tehát a nyelvi funkciók sokféleségéig, innen pedig még egy lépéssel tovább mentünk: a nyelv nem egyszerűen kifejezése és nem is kommunikálása gondolatainknak vagy bármi másnak, hanem valami olyasmi, ami közvetlenül beleszövődik a különféle *tevékenységekbe, életformákba*. Ilyetén képpen nem áll a világon kívül vagy a világ fölött, nem tükörképe, reprezentálása vagy leírása a világnak, hanem része annak. Az eredmény röviden összefoglalva a következő:

(7) A nyelv lényegét az életformákba beleszövődő különböző használati módok alkotják.

Ez a felfogás kétségtelenül radikálisan különbözik az eddig számba vett nézetektől. Még egy lépéssel tovább mehetünk. Austin javaslata szerint a nyelvet a cselekvés kategóriája alá kell rendelnünk, hiszen

(8) Beszélni annyi, mint cselekvéseket végrehajtani.

---

[16] Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1998. (11.§) 23.
[17] *I. m.* (23. §) 30.
[18] *Uo.*

Ez tulajdonképpen a korábban már említett beszédaktus-elmélet fő tétele. Természetesen nem állunk nagyon távol Wittgenstein elgondolásaitól, pusztán arról van szó, hogy Austin radikálisabban fogalmaz, s arról a javaslatáról, amely szerint a beszéd-tevékenységek leírását az általános cselekvési kategóriák segítségével kell elvégezni, s úgy nyilatkozott, hogy „mindez filozófiai forradalmat váltott ki."[19] A hagyományt, melyet ez az elmélet egészében véve elutasít, úgy jellemzi, mint a deskriptivista téveszme, „a »leíró« illúzió foglyát".[20]

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelv természetére vonatkozó általános magyarázó stratégiák, melyeket röviden összefoglaltunk, nagymértékben meghatározzák a szemantikai problémák megoldásának fő irányait. A rivális jelentéselméletek („formális szemantikák", „strukturális szemantikák", „használat-elmélet", „beszédaktus-elmélet", stb.) közötti különbségek persze nem olyan drámaiak, mint a föntiekben található egyik-másik megnyilatkozás sejtetni engedi. Inkább azt kell majd megállapítanunk, hogy különböző igények kielégítésére alkalmasak, s nem egyszer kiegészítik egymást.

Az eddigiekben meglehetősen tág értelemben szóltunk a nyelv különböző funkcióiról és „használati módjairól". Ideje, hogy közelebbről megvizsgáljuk az ide tartozó fogalmakat.

4. A nyelvi rendszer: langue és parole

Az első kérdés az, hogy amennyiben különbséget tudunk tenni a „nyelv" és különböző használatai között, akkor ez a különbségtevés milyen viszonyban áll a „langue" és a „parole" (vagyis a „nyelv" és a „beszéd") Saussure-től ismert szembeállításával. Felmerül számos további kérdés is. A „beszéddel", illetve a különböző használati módokkal szembeállított „nyelv" vajon

---

[19] John L. Austin, *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 31.
[20] *I. m.* 30.

egyetlen rendszer-e? Vagy nem inkább „nyelvekről" kell-e beszélnünk? A „nyelv" és a „beszéd" között hol helyezkednek el Wittgenstein „nyelvjátékai"? Beszéd-tények-e vagy a „nyelvhez" („nyelvekhez") tartoznak? Hol a helyük az Austin- és Searle-féle beszédaktus-elmélet beszédaktusainak?

A nyelvészek különböző elnevezéseket használva széleskörűen elfogadják a „langue" és a „parole" szembeállítását. Chomsky és számos követője hasonlóképpen különbözteti meg egyrészt a nyelvi kompetenciát, melyen a nyelvi képességet, illetve a nyelvről való tudást értik, másrészt pedig a performanciát, mely nem más, mint e képességnek a konkrét pszichológiai feltételektől függő megnyilvánulása. A szembeállítás mindenek előtt az általános és az egyedi szétválasztását szolgálja, mely lehetővé teszi a nyelvtudomány tárgyának kijelölését. Míg a nyelv tudományosan vizsgálható általános aspektusainak Chomsky kompetencia-fogalma alapján pszichológiai és biológiai realitást kell tulajdonítanunk, addig a saussure-i „langue"-fogalom fényében ezek társadalmi természetűek (maga Saussure a „langue"-ot „társadalmi intézményként" határozta meg). Mindkét esetben rendszerről van szó, persze különböző értelemben: a „langue" a nyelv elemei közti szinkronikus (egyidejű) relációk rendszere, míg a kompetencia szabály-rendszer. A „langue" elemeit (fonémák, szókincs, grammatikai funkciókat jelölő végződések, stb.) a köztük lévő relációk határozzák meg, és kapcsolják össze az egyidejűség tengelyén. Mintául szolgálhatnak az ige- vagy főnévragozási paradigmák, ezért ezt a tengelyt a nyelvi jelenségek „paradigmatikus tengelyének" is nevezhetjük (ugyanolyan joggal nevezhetjük a „szelekció tengelyének"). A beszédtevékenység választás és kombináció: a „langue" rendelkezésünkre álló egyenértékű elemei közül kiválasztjuk a célunknak megfelelőt és más elemekkel kombinálva lineáris lánccá, szintagmákká és mondatokká fűzzük össze őket. Ez a nyelvi jelenségek időbeli, „szintagmatikus" tengelye (vagy a „kombináció tengelye"). Fontos hangsúlyoznunk, hogy a „parole" Saussure eredeti meghatározása szerint teljes egészében

egyéni, akarati aktus: „a beszélők akaratától függő kombinációk" összessége.[21]

Nyilvánvaló, hogy a „langue" és a „parole" (vagy a „kompetencia" és a „performancia") fogalmaira valamilyen formában szükségünk van, de az is nyilvánvaló, hogy nem fedik le az összes nyelvi tényt. Már föntebbi kérdéseink is erre utaltak. További fogalmakat kell tehát bevezetnünk, hogy meg tudjunk ragadni egy sor olyan jelenséget, mely egyértelműen egyik póluson sem helyezhető el. Egy nyelv beszélői mindig tisztában voltak azzal, hogy nyelvük nem egységes, például dialektusokra oszlik. Ezekkel régóta foglalkozik a nyelvtudomány (már Dante leírja, hogy sokszor azok is, akik ugyanabban a városban élnek — például Bolognában a S. Felice külváros és a főutca lakói — egészen másképp beszélnek).[22] Ugyanakkor, a „dialektus" mintájára, mely egy adott nyelv földrajzilag körülhatárolt változata, egy adott beszélő sajátos nyelvhasználatát is tanulmányozni lehet. Ennek jelölésére vezették be az „idiolektus" fogalmát, melyen egy „személyi dialektust" értenek. Az utóbbi — bár kétségtelenül a „langue" vagy a nyelvi képesség egyéni szintű megvalósulása — nem sorolható a „parole"-jelenségek közé, hiszen állandó és ismétlődő kiejtési, szóhasználati és grammatikai jellegzetességeket ölel fel, vagyis rendszerszerű vonásokat mutat. A rendszerszerűség okán egy-egy kifejezetten egyedi jellegű nyelvi változatot sokszor magában véve is „nyelvnek" fogunk fel, mint amikor Dante, Shakespeare vagy Ady nyelvéről beszélünk. A csak egyetlen szerzőre, adott esetben egyetlen műre jellemző sajátos nyelvi eszközök léte alapozza meg az utánzás, a hamisítás vagy a paródia lehetőségét. Alighanem fölösleges tovább olvasni Karinthy versét, hogy azonnal felismerjük, kit parodizál:

---

[21] Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 37.
[22] Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról* (Ford. Mezey László). In: *Dante Összes Művei* (Szerk. Kardos Tibor). Magyar Helikon, Budapest, 1962. 359.

Jött értem a fekete hajó
Jött értem a fekete vizen.
Álom-királyfit, vitt tova vitt
Moslék-országnak mentiben –
Fekete hajó, fekete vizen.[23]

Itt a parodisztikus hatást az Ady nyelvére jellemző bizonyos fajta elemek – szóismétlések, gyakori jelzők, stb. – kiemelése idézi elő. Egy szerző nyelvének felismerhető vonásai azonban az egyik természetes nyelvről a másikra való átültetés során is megőrizhetők, sőt a csupán prozódiai és szintaktikai jellemzőket felhasználó, szándékosan értelmetlen halandzsa szövegek segítségével is reprodukálhatók. Ilyen az alábbi műfordítás-paródia:

HENRIK:
Csitándiságomat csotválva még
E purhonya, ez a pöhös nyagóc!
S Richárd, a nyekre? Hát ő? Mondsza csak!
DOWNSTAR:
Cáp cselkesiddel sunnyog és butog
A Vérgonyasztón …
HENRIK:
A Vérgonyasztón? Ó, süh! Pém! Piha!
Szotykón vatyorgó páhás veckelem![24]

---

[23] Karinthy Frigyes, „Hady Endre: Moslék-ország". In: Karinthy Frigyes, *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979. 17.
[24] Kálnoky László, „XIX. Henrik – Shakespeare". In: Kálnoky László, *Szeszélyes szüret*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958. 417-418.

5. Nyelv és „nyelvek"

5.1. Természetes, mesterséges és másodlagos nyelvek

A dialektusok és az idiolektusok természetesen csak az egyik szembeszökő bizonyítékát nyújtják annak a ténynek, hogy egyetlen nyelvről beszélni még a „langue" szintjén is további nagyfokú absztrakciót jelent, s a valóságban inkább csak „nyelvek" vannak. A „nyelvek" többes számú terminusával tulajdonképpen nem is a természetes nyelvek dialektális (szintén „természetes") változataira utalunk, hanem sokkal inkább azokra a rendszerekre, melyeket a társadalmi és szellemi élet legkülönbözőbb területei fejlesztenek ki különféle tartalmak adekvát kifejezésére. Ilyenek a foglalkozási csoportok nyelvei, melyekre érdekes módon már Dante utalt, aki szerint Bábel tornyának építésekor a nyelv a munkamegosztás ágai szerint differenciálódott („ahányféle munkát végeztek e nagy mű elkészítéséhez, annyiféle nyelvre oszlott akkor az emberiség.").[25] Ilyenek a világszemléletek nyelvei, mint az „orákulum", az „eposz", a „tragédia", a „képzelet nyelve" stb., melyekről Hegel beszélt.[26] S ilyenek – még egy nagyon fontos példát említve – a kultúra egy-egy nagy szférájához tartozó kifejezési rendszerek, mint a „költészet nyelve", a „tudomány nyelve", stb.

Fontos lesz, hogy a későbbiekben legalább nagy vonalakban tisztázzuk ezeknek a rendszereknek egymáshoz való viszonyát. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy nincs egyetlen olyan érvényes kritérium sem, melynek segítségével élesen elhatárolhatnánk, osztályozhatnánk, megszámlálhatnánk, s egyetlen, mindent átfogó rendszerbe illeszthetnénk őket. Inkább „az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálózatának" az a viszonya áll fenn közöttük, mellyel Wittgenstein a nyelvjátékok viszonyát jellemezte, s melyet „családi hasonlóság-

---

[25] Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról*, 356-357.
[26] Hegel, *A szellem fenomenológiája* (Ford. Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 369–371.

nak" nevezett.[27] Ebben az értelemben – s néhány más értelemben is – a „nyelvek" itt körvonalazott fogalma megfelel a „nyelvjátékok" Wittgenstein-féle fogalmának.

A Wittgenstein „nyelvjátékaira", általában a „nyelv használati módjaira" vonatkozó korábbi kérdésünket célszerű úgy megválaszolni, hogy ezek – a „nyelvekhez" hasonlóan – inkább a „langue", mintsem a „parole" szintjén helyezkednek el. Sokan az Austin és Searle által vizsgált „beszédaktusokat" is ide sorolják. Mint később látni fogjuk, ez fontos lesz a beszédaktus elmélet helyes értelmezése szempontjából.

A „nyelvek" terminus az előző pontban arra szolgált, hogy – a többes szám révén – kiemeljük az egyedi közlemények („parole"-tények) alapjául szolgáló általános rendszer sokféle voltát. Másrészt azért beszéltünk „nyelvekről", mert – a „nyelv" szó jelentéstartalmának megfelelően – a szóbeliséget, vagyis a verbális rendszereket tartottuk szem előtt: a természetes nyelveken belüli dialektális változatokat, valamint a természetes nyelvek alapzatára épülő további verbális rendszereket (mint a „költészet nyelvét", a „tudomány nyelvét", stb.). Ha eltekintettünk volna attól a megszorítástól, melyet a „verbális" jelző fejez ki, akkor a „nyelvek" helyett éppen olyan jól megtette volna a „szemiotikai rendszerek" kifejezés. A verbális nyelvek, köztük a költészet nyelve, éppúgy szemiotikai rendszerek, mint a zene és a festészet nyelve, vagy mint a gesztusok, a tánc és a közlekedési szabályok nyelve.

Az előbbi felismerés – mint tudjuk – már a filozófia történetének korai szakaszaiban megfogalmazódott: elég Ágoston jeltipológiájára emlékeztetnünk. Ugyancsak megszokott, hogy a szemiotikai rendszereken belül a természetes nyelvekkel szembeállítjuk a mesterséges jeleket.

A modern szemiotikai elméletek által javasolt felosztások közül az a hármas felosztás érdemli meg leginkább figyelmünket, mely természetes, mesterséges és ún. másodlagos nyelveket vagy

[27] Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (66.§ és 67.§), 58.

szemiotikai rendszereket különböztet meg.[28] A mesterséges nyelvek közé tartoznak a valamilyen korlátozott gyakorlati célra bevezetett tisztán egyezményes jelek (KRESZ), melyek lehetnek verbálisak vagy sem; a tudományok nyelvei; valamint a matematika és a logika tisztán formális rendszerei. A másodlagos szemiotikai rendszerek azok, melyek közvetlenül ráépülnek a természetes nyelvre (ilyen a költészet), vagy mindenesetre erőteljesen függnek tőle (ilyenek a nem verbális művészetek nyelvei).

5.2. *Mesterséges és formalizált nyelvek*

Amióta létezik a modern formális logika, különösen fontossá vált a szemiotikai rendszereknek az a felosztása, mely a természetes és a formalizált nyelvek megkülönböztetéséből indul ki. Ezért röviden külön is ki kell térnünk erre a problémára.

A nyelv formalizálására irányuló törekvések mintájául a matematika szolgált, mely a legelső és mindmáig a leghatékonyabb formális rendszer. Az időnként felbukkanó elképzelések ellenére, melyek szerint – legalábbis a megismerés területén – a matematika átvállalhatja a nyelv szerepét, mindig is nyilvánvaló volt, hogy nyelve nagy hatékonyságú, de korlátozott célú és részleges. A mindennapi nyelvvel való ilyen vagy olyan szempontú elégedetlenség azonban – a különféle technikai jellegű motívumok mellett – évszázadokon át ösztönzően hatott a formalizálási törekvésekre. A nyelvkritikai hagyomány ébren tartotta azt a gondolatot, hogy nyelvünk alkalmatlan annak a szerepnek a betöltésére, melyet kognitív szempontból elvárunk tőle, s hogy hibáit egy (ezoterikus vagy tudományos ihletésű) „tökéletes nyelv" segítségével kell és lehet orvosolni. A XVII. században többek közt George Dalgarno, John Wilkins és

[28] J. M. Lotman, „A művészet mint nyelv" (Ford. Köves Erzsébet). In: J. M. Lotman, *Szöveg, modell, típus.* Gondolat Kiadó, Bp. 1973. 16–17.

Leibniz[29] próbálkozott azzal, hogy a természetes nyelvet – legalábbis írásban – egy egyszerű, pontos és egyértelmű mesterséges nyelvvel helyettesítse. Ezek az ösztönzések erősen szerepet játszottak a modern logika születésében, nem utolsó sorban magának Fregének a munkásságában is. (*Fogalomírás* című művének ama célkitűzését, hogy megalkossa „a tiszta gondolkodás formulanyelvét", Frege például úgy indokolta, hogy „akadályba ütköztem a nyelv nehézségében".)[30]

A Frege előtti mesterséges nyelvek csak nagy fenntartással nevezhetők formálisnak. Megalkotóik alapeszméje az volt, hogy meg kell találni legegyszerűbb fogalmainkat, meg kell állapítani a belőlük képzett összetett fogalmak hierarchikus rendjét, végül pedig az így kapott osztályokhoz hozzá kell rendelni egy-egy konvencionális (betű-) jelet vagy betű-kombinációt. Ezek után garantáltnak tűnt, hogy a jelek közötti viszonyok pontosan megfelelnek a fogalmak és a létezők rendjének, illetve láthatóvá teszik azt. A formalizálás itt alig jelent többet, mint a természetes nyelv szavainak grafikai jelekkel történő helyettesítését. A helyettesítés műveletét tartalmi és materiális szempontok alapján kijelölt egységeken hajtják végre.

Egy formalizált nyelv ezzel ellentétben a természetes nyelv mondatainak a kifejezések materiális tartalmától elvonatkoztató logikai elemzésén alapszik. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy felfedezzék: a mondat (vagy az „ítélet") nem alkotórészeinek összege, hanem a nyelvi jelentés *sui generis* szerkezettel bíró alapegysége. Csakis ezen az alapon lehetett megalkotni a „nyelvi forma" fogalmát. Az első lépést ezen az úton Kant tette meg, a döntő lépés pedig Frege nevéhez fűződik.

A modern logika eredménye és eszköze is a természetes nyelv logikai elemzésének. Az ezen az úton elért sikerek érthetően keltették azt a reményt, hogy a formalizálás módszere orvosolja

[29] Lásd Umberto Eco, *A tökéletes nyelv kutatása* (Ford. Gál Judit és Kelemen János). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1998. 219-249., 257–279.
[30] Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András és Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000. 16.

mindazt, amit jogosan vagy jogtalanul a természetes nyelv hibájául rovunk fel, mindenekelőtt a kétértelműséget és a pontatlanságot. Ezek a remények, mint ismeretes, a tudományos nyelvre és a mondatok értelmességére vonatkozó neopozitivista kikötésekben öltöttek testet. A logika eszközei a neopozitivista felfogás bukása után is hatalmas mértékben tökéletesedtek, de paradox módon éppen ez a fejlődés mutatta meg, hogy mindig csak a nyelv egy-egy szektorát lehet valamilyen célból sikeresen formalizálni. A természetes nyelv egész rendszerének a formalizálása nem egyszerűen kivihetetlen, hanem céltalan vállalkozás.

Ma tehát széleskörű az egyetértés abban, hogy a természetes nyelvek minden formalizálási törekvés alapját és vonatkoztatási rendszerét alkotják. A formalizált nyelveknek nem az a céljuk, hogy helyettesítsék a természetes nyelveket, hanem az, hogy modellálják egy-egy töredéküket (a kvantifikáció működését, a névelők viselkedését, a modális operátorok logikáját, stb.).

A dolognak az a másik oldala, hogy fel lehet vetni, vajon elvi szempontból nem csupán viszonylagos-e a különbség a természetes nyelvek és a formális rendszerek között. Legradikálisabban Richard Montague fogalmazta meg ezt a nézetet: „Elvetem azt az állítást – mondta Montague –, hogy fontos elméleti különbség volna formális és természetes nyelvek között."[31] S valóban, abban a tényben, hogy a nyelv működésének megértéséhez fontosnak tartjuk a nyelv logikai formájának feltárását, bennefoglaltatik az a feltevés, hogy a természetes nyelv: *formális* nyelv. Ezen a ponton persze helyes, ha különbséget teszünk a formális és a formalizált nyelvek között, pontosabban a természetes nyelv mint formális nyelv, valamint azon mesterségesen megalkotott logikai rendszerek között, melyek a maguk formuláival mintegy explicitté teszik a természetes nyelv formális tulajdonságait.

[31] Richard Montague, „English as a Formal Language". In: *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. Yale University Press, New Haven and London 1974. 188.

A tudományos nyelv problémájáról ehelyütt annyit jegyezzünk meg, hogy bár annak idején a neopozitivisták az egységes tudomány eszméjével összefüggésben megfogalmazták az egységes tudományos nyelv programját, a tudomány területén is inkább „nyelvekről" kell beszélnünk, s nem egyetlen tudományos nyelvről. Ezeket persze nagyfokú családi hasonlóság köti össze, hiszen minden tudomány – ideértve a társadalom- és humántudományokat is – elvileg azonos követelményeket támaszt a nyelvvel szemben: az egyértelműség, a pontosság és a jelentés-invariancia követelményét. Legtöbb területen egyfajta kevert technikai nyelvvel találkozunk, mely a szóban forgó követelményeket az adott terület lehetséges matematizálásával és jól definiált szakterminusok alkalmazásával elégíti ki. A természetes nyelv talaját még azok a matematikai természettudományok sem hagyták el teljesen, melyek a legnagyobb mértékben támaszkodnak a matematikára, illetve saját, e célból kidolgozott jelölési eszközeikre. Kétséges, hogy ez valaha lehetséges vagy egyáltalán kívánatos lesz-e. Különösen kérdéses ez a társadalom- és humántudományok esetében, hiszen egy olyan valóság leírása a feladatuk, melyet éppen a természetes nyelv cementje tart össze.

6. A természetes nyelv elsőbbsége

A nyelvfilozófia történetének egyik legerősebb hagyományát foglalja magában az a két összefüggő tétel, hogy az embert a természetes nyelv különbözteti meg az állatoktól, s hogy a természetes nyelv az összes többi szemiotikai rendszerhez képest alapvető. Más szóval:

(9) A természetes nyelv az elsődleges szemiotikai rendszer.

E mellett a prioritási tétel mellett szól a következő érv.

(10) A természetes nyelv be tudja tölteni mindazokat a funkciókat, melyeket a többi szemiotikai rendszer csak részben képes betölteni.

A 2. pontban bemutatott (4)-es modell segítségével ezt a következőképpen támaszthatjuk alá.

A költészet lehetőségét például úgy magyarázzuk, hogy magában a nyelvben inherensen megvan a poétikai funkció, mely valamilyen mértékben minden üzenet megformálásakor érvényesül. Ebből a szempontból tehát a költészet nem más, mint a nyelv költői funkciójának önálló megjelenése, vagyis a természetes nyelvre másodlagosan ráépülő szemiotikai rendszer. A ráépülés mechanizmusát könnyen érthetővé teszi az 1. pontban bemutatott (1)-es modell, mellyel a konnotatív jelentés-képzés mechanizmusát ábrázoltuk. A költői nyelv ezek szerint abban az értelemben másodlagos nyelv, hogy már azt is a kifejezéssík részévé teszi, ami az elsődleges szemiotikai rendszerben tartalomnak számít. A tudományok nyelveit – hasonlóképpen – felfoghatjuk úgy, mint a nyelv referenciális funkciója által lehetővé tett és azt kihasználó mesterséges rendszereket.

A (4)-es modell szerint a természetes nyelv jellemzői közt a metanyelvi funkció is megtalálható, ami azt jelenti, hogy nyelvünk természetéhez hozzátartozik az önreflexivitás, míg más szemiotikai rendszerekből ez a tulajdonság hiányzik. Ezt már Ágoston észrevette, s a következőképpen fogalmazta meg: „az összes olyan jelfajtát, amelyre röviden kitértem, lám, szavak segítségével is ki tudtam fejezni, a szavakat azonban pusztán e jelek segítségével semmiképpen sem tudnám."[32] Kétségtelenül így van. Egyrészt minden természetes nyelvnek megvannak az

[32] („Nam illa signa omnia quorum genera breviter attigi, potui verbis enuntiare, verba vero illis signis nullo modo possem.") Szent Ágoston, *A keresztény tanításról* (Ford. Böröczki Tamás Városi István fordításának felhasználásával). Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Bp. é. n. (2001.) II. könyv, III./4. 84.

A fenti érvelések során nem tettünk különbséget a természetes nyelvek szóbeli és írásbeli formái között. Céljaink szempontjából ez nem is volt fontos, mert – eltekintve néhány ellentétes véleménytől[33] – az írásbeliség a szóbeliségen alapszik. Ugyanakkor az írásbeliség is mutatja, hogy már a természetes nyelvnek sem szükségképpen a hangzó kontinuum a szubsztanciája. Még inkább bizonyítja ezt a siketnémák jelbeszéde. A természetes nyelvek elsődlegessége tehát nem hangzó voltukkal, hanem bizonyos más – formális – tulajdonságaikkal függ össze. Vagyis nem a kifejezés szubsztanciájával, hanem a kifejezés formájával magyarázható.

A (11)-ik és (12)-ik tételben kifejezett összefüggés a természetes nyelv *komplexitására* és *gazdagságára* utal. Egy nyelv csak akkor lehet önmaga metanyelve, ha eléggé komplex ahhoz, hogy elkülönítse azoknak a mondatoknak a síkját, melyeket reprezentál (tárgynyelvi sík), valamint azoknak a mondatoknak a síkját, melyek segítségével az előzőket leírja. S csak akkor szolgálhat bármely más nyelv metanyelveként, ha eléggé gazdag ahhoz, hogy a tárgynyelv szubsztanciális és formális tulajdonságait, valamint a tárgynyelv segítségével megformálható összes lehetséges üzenetet reprezentálja. Az utóbbi feltétel azt írja elő, hogy metanyelvi funkciójában *gazdagabbnak* kell lennie a tárgynyelvnél (saját tárgynyelvi mondatainak összességénél és minden más szemiotikai rendszernél). Ennek oka, hogy minden tárgynyelvi mondathoz (üzenethez) hozzá kell tudni rendelnie egy strukturális leírást, vagyis rendelkeznie kell olyan terminusokkal, melyek segítségével ez a leírás elvégezhető („jel", „jelentés", „főnév", „ige", „prepozíció", stb.). Valamint rendelkeznie kell néhány olyan predikátummal („igaz", „jól formált" stb.),

---

[33] A klasszikus filozófusok közül Giambattista Vico azon a véleményen volt, hogy „írás és nyelv egyszerre született meg". Giambattista Vico, *Az új tudomány* (Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samú). Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 135. A mai filozófusok közül Derrida képviseli az írás önállóságának koncepcióját. Lásd: Jacques Derrida: *De la Grammatologie.* Minuit, Paris 1967.

melynek segítségével az így reprezentált tárgynyelvi mondatokról állításokat lehet tenni.

Könnyű belátni, hogy a természetes nyelvek — egy vertikális metaforát használva — metanyelvi funkciójukban „felfelé nyitottak", hiszen strukturálisan meg kell engedniük, hogy az adott metanyelvi síkot tárgynyelvi síkká alakítsák át. Ez a lehetőség eléviIeg végtelen, még ha természetesen a végtelenségig nem használható is ki. Itt csak megemlítjük, hogy a „felfelé való nyitottság" követelménye egyszersmind logikai követelmény, mert a Russell-féle paradoxonok tanúsága szerint ez biztosítja, hogy elkerüljük az önreflexivitásnak azokat az ellentmondásait, melyek néha a mindennapi nyelvhasználatban is jelentkeznek („én most hazudok" stb.).

A természetes nyelvek ugyanakkor horizontálisan is nyitottak, bár ennek a fajta nyitottságnak a legalacsonyabb szintű egységektől a magasabb szintű egységekig haladva fokozatai vannak. Például az elemi jelentés-megkülönböztető szereppel bíró egységek síkja zárt (minden nyelv néhány korlátozott számú fonéma kiválasztásával alakítja ki fonológiai rendszerét, mely történelmileg ugyan változhat és változik, de a nyelv minden szinkron állapotában rögzített). Az önálló jelentéssel bíró egységek síkja, vagyis a szókincs már nyitott: ennek elemei folyamatosan cserélődnek és bővülnek, bár számuk nem lehet végtelen. Ezt a folyamatot, melyet a szándékos nyelvújítás, az idegen nyelvekből való kölcsönzés, az illető nyelv grammatikája által lehetővé tett szóképzési mechanizmus stb. állandóan életben tart, egy adott nyelvi állapotában is figyelemmel lehet kísérni. Mindamellett igaz, hogy többé-kevésbé állandó és korlátozott szókincs segítségével fejezzük ki magunkat. A nyelv véges elemeinek a felhasználásával azonban potenciálisan végtelen számú és végtelen hosszúságú mondatot tudunk alkotni, amit a grammatika rekurzíve alkalmazható szabályai tesznek lehetővé. Ezt Chomsky nyomán a nyelv kreatív aspektusának nevezhetjük.

Mindezek alapján megfogalmazhatjuk a természetes nyelvek egy további alapvető tulajdonságát:

(13) A természetes nyelvek nyitottak, végtelenek és kreatívak.

Ez a tétel a természetes nyelveknek egy olyan tulajdonságát rögzíti, mely inkább az állati kommunikációs eszközöktől, s nem a másodlagos nyelvektől különbözteti meg őket, hiszen nem állíthatjuk, hogy a nyitottság, a végtelenség és a kreativitás nem jellemző egy sor másodlagos szemiotikai rendszerre. Mindenesetre az a komplexitás és gazdagság, mely a természetes nyelvek prioritása mellett szól, vitathatatlanul összefügg nyitott, végtelen és kreatív jellegükkel.

7. A másodlagos nyelvek vagy szemiotikai rendszerek

A másodlagos nyelvek nyilvánvalóan rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, melyeket a föntiekben a természetes nyelvnek mint elsődleges szemiotikai rendszernek a tulajdonságaiként emeltünk ki. Éppen most említettük a kreativitást, mely elvitathatatlan a költészet, a zene vagy a vizuális művészetek nyelvétől. Ésszerű feltennünk, hogy ezekben az esetekben a másodlagos nyelvek szóban forgó tulajdonságai a természetes nyelvekből származnak. Ennek alapján korábbi megállapításainkat azzal egészíthetjük ki, hogy a természetes nyelv annyiban is elsődleges szemiotikai rendszerünk, hogy felépítése meghatározó befolyást gyakorol a többi jelrendszerre, és tulajdonságait átörökíti rájuk. Felállíthatjuk tehát a következő tételt:

(14) A másodlagos nyelvek a természetes nyelvben megfigyelhető alapelvek szerint épülnek fel.

Ennek megfelelően elvárható, hogy a *langue/parole* distinkciót, a kifejezés- és tartalomsík szubsztancia és forma szerinti rétegeződését, a jelek rendszerfüggőségét, a paradigmatikus és szintagmatikus relációk megkülönböztethetőségét és nem utolsó

sorban a kettős artikulációt a különböző rendszerekben azonosítani tudjuk.

A *langue / parole* distinkciót mindenütt természetesnek vesszük, hiszen az egyéni jelhasználat bármely területen egy általánosan elismert jelkészlet és szabályrendszer meglétét feltételezi. Ennek kifejezésére rendelkezünk a kód és a szöveg fogalmpárjával, mely lényegében lefedi a *langue / parole* distinkciót, de annál általánosabb. Már (3)-ik, hattényezős modellünk is olyan kommunikációs helyzetet tükrözött, melyben mellékes, hogy a természetes nyelvet használjuk-e vagy egy másik, attól különböző kommunikációs eszközt. Ebből a perspektívából nézve a „langue" nem más, mint egyfajta kód, a „parole" pedig a szövegprodukció tevékenysége. Innen adódik, hogy a két fogalompárt a szakirodalom is csak relatíve különbözteti meg.

Az irodalom és általában a művészetek területén evidensnek látszik, hogy amennyiben másodlagos nyelveknek tekintjük őket, akkor az egyes műalkotásokat úgy kell értelmeznünk, mint „parole"-jelenségeket vagy mint szövegeket, melyeket a feladó egy adott műfaj, stílus, irodalom- és művészettörténeti korszak jelentésegységeinek és szabályainak alkalmazásával hoz létre, s melyeket a címzett ugyanezeknek az eszközöknek a birtokában fogad be vagy „dekódol". Ebben az értelemben beszélünk a reneszánsz, a barokk vagy a romantika „nyelvéről", melyet ismernünk kell ahhoz, hogy bizonyos fajta üzeneteket fel tudjunk fogni, vagy hogy bizonyos fajta műalkotásokat élvezni tudjunk.

A kód és a szöveg terminusait sokszor kiterjesztik a kultúrák és társadalmak egészének vizsgálatára. Ez azt feltételezi, hogy a kultúrák és társadalmak a maguk egészében is úgy foghatók fel, mint egy-egy nyelv, vagyis elkülöníthető bennük a felszíni jelenségeik mögötti véges szabályrendszer, a struktúra; valamint a megfigyelhető jelenségek és események szintje, mely szövegek együtteseként tanulmányozható. A nyelvészetből származó fogalmaknak ez a kiterjesztése jellemezte a strukturalizmust, mely a társadalom- és humántudományok területén úgy tekintett a nyelvtudományra, mint vezető tudományra.

E magától értetődőség és széles alkalmazás ellenére nem problémátlan sem a *langue / parole*, sem a *kód / szöveg* distinkció. A társadalomtudományokban megvannak a határai annak, hogy meddig mehetünk el a nyelvészeti fogalmak alkalmazásában. A társadalmi és kulturális jelenségek egészét egy bizonyos nyelven írt szövegként értelmezni: meglehetős leegyszerűsítés. A társadalom végül is nem nyelv. Ám azon a területen, melyet sokkal több joggal tekintünk nyelvnek („másodlagos nyelvnek"), szintén nehézségekbe ütközünk: egy műalkotás értelmezése nem analóg azzal, ahogyan beszélgetés közben megértjük partnerünk megnyilatkozását. Az utóbbi esetben a megértés tényét sokkal inkább magyarázza a közösen birtokolt kód, mint az előzőben. Ennek számos oka közül megemlíthető, hogy a magas kultúrák kialakulásától kezdve a műalkotásoktól elvárjuk, hogy újítók legyenek, vagyis nem egy adott szabályrendszer alkalmazásának egy-egy újabb példáját keressük bennük, hanem olyan üzeneteket, melyek magukat a szabályokat változtatják meg, s így az alapjukul szolgáló kódot lényegében maguk hozzák létre. Megértésük és élvezetük aktusa tehát nem lehet azonos egy „dekódolási" aktussal. További okként említhetjük, hogy e művek sokszor időben távol állnak tőlünk, s a megfejtésükhöz szükséges kódot még akkor is csak töredékesen birtokolhatnánk, ha történetileg valóban egy kódolási művelet eredményeként jöttek volna létre. Ráadásul azzal is számolnunk kell, hogy a természetes nyelvvel ellentétben az irodalom és a művészetek területén nemcsak a „nyelv" a végtelen, hanem maga az üzenet is. (Valójában végtelen értelmezési lehetőséget kínáló „nyitott művekkel"[34] van dolgunk). Minderre és sok más okra hivatkozva a másodlagos szemiotikai rendszerek esetében le kell mondanunk a megértés és értelmezés „kód-koncepciójáról". Ez teszi szükségessé a jelen vizsgálódások tárgyán kívül eső hermeneutikai megközelítést.

---

[34] Lásd Umberto Eco, *A nyitott mű* (Ford. Dobolán Katalin). Európa Könyvkiadó, Bp. 1998.

Korábban láttuk: a kettős artikuláció biztosítja számunkra a diszkrét egységeknek azt a szilárd készletét, melyek kombinálásával új jelentéseket vagyunk képesek kifejezni, illetve értelmes közleményeket hozunk létre. Így arra kell számítanunk, hogy bárhol, ahol jelentéssel van dolgunk, ehhez hasonló mechanizmusra bukkanunk. André Martinet (akinek köszönhetjük a kettős artikuláció tételét) egyenesen azt állítja, hogy egyetlen olyan rendszer sem nyelv, amelyben ez a mechanizmus nincs meg: „Egy nyelvtől tehát azt várjuk, hogy a tagolásban juttassa kifejezésre a tartalom és a kifejezés síkján a párhuzamosságot [...]. Mindkét területen szintagmákkal és paradigmákkal kívánunk dolgozni, és készek vagyunk megtagadni a nyelv nevet az olyan rendszertől, melyben nincsenek meg ezek az eszközök."[35]

Érthető tehát, ha egy időben erős törekvések voltak arra, hogy a kettős artikuláció meglétét olyan területeken is kimutassák, mint a vizuális művészetek: a festészet, az építészet, a fényképezés és a film. Emlékezetes viták folytak például a filmnyelvről, melynek összetettsége nyilvánvalóan nehézzé teszi a természetes nyelvnek megfelelő artikulációs síkok azonosítását. Ezért próbálkozott a szemiotikusok közül Umberto Eco először azzal, hogy három artikulációs síkot különböztessen meg.[36] Megjegyzendő, Eco később zsákutcának nevezte ezt a kísérletét, s ezzel együtt minden olyan kísérletet, mely a nem verbális szemiotikai rendszereket olyan nyelvi kategóriákkal vizsgálja, mint „a legkisebb jelentés-megkülönböztető egység", „a kettős artikuláció", „a paradigma", „a szintagma", stb.[37]

Az említett példák elméletileg a következő választás elé állítanak minket. Amikor nehézségekbe ütközik a nyelvészeti kategóriák más szemiotikai rendszerekre való kiterjesztése, akkor

---

[35] André Martinet, „A nyelv kettős artikulációja", 49.

[36] Umberto Eco, „A látás szemiológiája", (Ford. Máté Mária). In: Hoppál Mihály–Szekfű András (Szerk.), *A mozgókép szemiotikája.* MRT Tömegkommunikációs Központ, Bp. 1974. 117–167.

[37] Umberto Eco, *Kant és a kacsacsőrű emlős* (Ford. Gál Judit). Európa Könyvkiadó, Bp. 1999. 427.

vagy arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy ezek nem nyelvek (a „másodlagos nyelv" itt használt értelében), vagy arra, hogy továbbra is nyelveknek tekintjük őket, de azon az áron, hogy gyengítjük a természetes nyelv prioritásának azt az értelmezését, melyet a (14)-ik tétel fejez ki. Ebben az esetben az utóbbit a következőképpen kellene átfogalmaznunk:

(14') A másodlagos nyelvek részben (alkalmazási területüktől, funkciójuktól, szubsztanciájuktól függően különböző mértékben) a természetes nyelvben megfigyelhető alapelvek szerint épülnek fel.

Valószínűleg ez a racionális megoldás, elvégre nem lenne szükség a másodlagos nyelvekre, ha tulajdonságaiknál fogva a természetes nyelv egyszerű kiterjesztései lennének, s így mindazt, amit a segítségükkel fejezünk ki, a természetes nyelveken is el lehetne mondani. El kell tehát ismernünk, hogy a másodlagos szemiotikai rendszerek legföljebb részben vezethetők vissza a természetes nyelvre, miközben fenntartjuk az utóbbi elsődlegességét, ami feltehetőleg összefügg az emberi evolúcióban elfoglalt helyével és azzal a szoros kölcsönhatással, mely fennáll közte és a gondolkodás között.

8. Valóban létezik a „nyelv"?

Még egyszer visszatérve a kettős artikuláció általánosan elfogadott elméletére, emlékeztetnünk kell arra, hogy néha ezt is vitatják. Vagyis nemcsak az vitatható, hogy a természetes nyelv tulajdonságai mennyiben terjeszthetők ki a többi szemiotikai rendszerre, hanem az is, hogy maga a természetes nyelv rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, melyekkel a tudományos és filozófiai tradíció felruházza. Nem meglepő tehát, ha a *langue/parole* distinkciót, ezen belül pedig főleg a *langue* fogalmát időnként szintén megkérdőjelezik. A „langue" léte vagy nem léte súlyos filozófiai kérdés.

Lássuk először azokat a motívumokat, melyek igen nagy súllyal esnek latba mindazoknak a szemében, akik a „langue" léte mellett érvelnek, vagy akár a saussure-i distinkcióra való tekintet nélkül is elfogadják a nyelvnek egy olyan általános fogalmát, mely a mindenkori beszélőtől vagy beszédhelyzettől függetlenül alkalmazható.

Egyik legfontosabb motívumunk abból a követelményből fakad, hogy meg kell tudnunk válaszolni kiinduló kérdésünket: mi különbözteti meg a puszta hangokat a jelentéssel bíró hangsoroktól? Minek a révén ismerjük fel és azonosítjuk őket egy adott nyelvhez tartozó hangsorként? Bizonyára nem egyéni önkény kérdése, hogy valaki az „alma" hangsort a magyar nyelv részének tekinti, az „amla" hangsort pedig nem, s hogy az „alma" része egy hangsor – jelentés párnak, míg az „amla" nem része annak. A választ, hogy úgy mondjuk, „maga a nyelv diktálja": a nyelv autonóm a beszélővel szemben.

Nehéz tagadni a nyelv autonómiáját, [illegible] pedig elvezet a saussure-i distinkcióhoz. „Úgy látszik – olvashatjuk egy mérvadó kézikönyv-ben –, arra kényszerülünk, hogy a „nyelvet" a *langue* és a *parole* közti saussure-i distinkció mentén fogjuk fel".[38]

Egy másik, hasonlóan fontos motívum azzal függ össze, hogy a nyelv autonómiája nélkül nem tudnánk megmagyarázni a nyelv kreativitását. Az a tény, hogy egy adott nyelven végtelen számú mondatot lehet alkotni, s hogy egy adott nyelv mondatainak hossza nincs elvi korlátozásnak alávetve, nem a beszélőkkel, s nem a „parole"-lal, hanem a nyelvvel kapcsolatos tény. A korlátok éppenséggel a „parole" vagy a „performancia" szintjén adódnak. Ha tehát az egyedi beszélőn és az adott beszédhelyzeten túl nem lenne ott a nyelv, akkor nem létezne semmi, ami hordozhatná a kreativitás tulajdonságát.

[38] Bernard Harrison, *An Introduction to the Philosophy of Language*. Macmillan, London 1994. (1. kiadás 1979). 7. „A nyelv autonómiája" kifejezést is Harrisontól vesszük át.

Mindezzel természetesen nem tagadjuk a beszélők, köztük a költők, kreativitását. Nem az egyéni nyelvhasználatban is megnyilvánuló kreativitás jelenti a problémát, hanem annak magyarázata és eredete. A magyarázat pedig a nyelvben rejlik. Minden újítás – legyen szó egy új mondatról, egy meghökkentő szókapcsolatról vagy metaforáról – a nyelvben rejlő lehetőségeket aknázza ki, és további lehetőségek felismeréséhez készíti elő a talajt.

A fönti érveket perdöntőnek vehetjük a „langue" létére vonatkozó vitában. Mégis szükség van arra, hogy megismerjünk néhány ellentétes megfontolást, mert ezek ráirányítják a figyelmünket olyan további nehézségekre, melyeket a nyelv létének posztulálása önmagában véve nem old meg.

Az egyik fontos motívum, melyből a nyelv létét tagadó nézetek táplálkoznak, összefügg azokkal az okokkal, melyek az idiolektus fogalmához vezettek. Kétségtelen, hogy az egyedi beszédaktusok jelentése sohasem vezethető vissza teljesen a nyelvre, s hogy megnyilatkozásaink a konkrét beszédhelyzetben sokszor megismételhetetlen jelentésárnyalatokat fejeznek ki. Ezt a megállapítást erősíti, ha esztétikai jelenségként vizsgáljuk a nyelvet. A nyelv esztétikai szemlélete nem egyszerűen azt jelenti, hogy elismerjük: az esztétikai funkció eleve benne rejlik a nyelvben, hanem azt, a nyelvészet számára a konkrét beszédaktusok és a műalkotások egyedisége közti analógiát fogadjuk el mérvadónak. Ezt tette a XX. század elejének neoidealista nyelvfilozófiája, mely az esztétikát – „a kifejezés tudományaként" – általános nyelvészetként fogta fel. Benedetto Croce volt ennek a megközelítésnek legnagyobb hatású képviselője. „A Nyelvtudomány is felfedezte – írta Croce – az esztétikai tény visszavezethetetlen egyediségének elvét, amikor kijelentette, hogy a szó az, amit valójában beszélünk, és hogy nincs két valóban azonos szó; így szétrombolta a szinonimákat és a homonimákat, és kimutatta annak a lehetetlenségét, hogy lefordítsunk egy szót egy másikra, az úgynevezett nyelvjárásból az úgynevezett köznyelvre, vagy az úgynevezett anyanyelvből az úgynevezett idegen nyelvre". Semmilyen értelemben sem

beszélhetünk tehát nyelvről: nincs nyelvjárás, köznyelv, anyanyelv, idegen nyelv, hanem – mint Croce egyértelműen ki is mondta – csak az éppen kimondott szó van: „a nyelveknek a valóságosan kimondott és leírt mondatokon vagy mondatkapcsolatokon kívül nincs más realitásuk";[39] „minden szó, amelyet hallunk, új és idegen nyelv".[40]

Egy másik erőteljes motívum, melynek alapján néhányan megkérdőjelezik a nyelv létét, abból a tapasztalatból származik, hogy igen gyakran szándéka szerint értjük meg a beszélőt, még akkor is, amikor hibákat vét, megbotlik a nyelve, rosszul használja a szavakat, vagyis „összekeveri a szezont a fazonnal". Vegyük a következő példát:

Idén a balatoni vendéglősöknek jó fazonjuk volt.

Adott esetben ezt nyelvbotlásnak tekintenénk, s megértenénk, hogy a beszélő azt akarta mondani: „a vendéglősöknek jó szezonjuk volt". Az ilyen és hasonló esetekben Donald Davidson, az utóbbi évtizedek analitikus filozófiájának egyik legjelentősebb képviselője annak bizonyítékát látta, hogy egy konkrét megnyilatkozás értelmezésekor nem egy „előzetes elméletre", vagyis nem a nyelv korábban elsajátított konvencióira és szabályszerűségeire, hanem egy „aktuális" vagy „eseti" elméletre támaszkodunk. A kommunikáció sikerét az biztosítja, hogy a beszélő és az interpretátor részéről a mondat jelentéséről alkotott *aktuális* elmélet esik egybe vagy közelít egymáshoz. Az ebből adódó konklúzió nagyon hasonló Crocééhez: „A nyelvi kommunikációban – mondja Davidson – semmi sem felel meg a

[39] Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale.* Laterza, Bari 1973. (12. kiadás. Először: Sandron, Palermo 1902.) 160. Lásd *Esztétika. Elmélet és történet* (Ford. Dr. Kiss Ernő). Rényi Károly kiadása, Budapest é. n. 149.

[40] Benedetto Croce, *La poesia*, Laterza, Bari 1966. 73.

nyelvi kompetenciának"; „nincs nyelv" [...]; „nincs semmi olyan, amit meg kell tanulnunk, vagy ami velünk született."[41]

„Aktuális", „eseti" vagy egész egyszerűen ad hoc elméleteket tagadhatatlanul alkalmazunk minden értelmezési aktus során, s ezeket valóban meg kell különböztetnünk az „előzetes elmélettől". Ebből azonban csak további feladatok következnek a vizsgálódás számára, nem pedig az, hogy el kell vetnünk a „nyelv" vagy a nyelvi kompetencia fogalmát, tekintsük ez utóbbit akár velünk születettnek, akár tanultnak. Például további feladatként jelentkezik a nyelvi jelentés és a beszélő által intencionált jelentés közti különbség pontos körvonalazása. A beszélő a szavak és a mondatok nyelvi jelentését használja fel kommunikációs szándékának megvalósítására, vagyis arra, hogy az adott hangsort egy saját céljának megfelelő jelentéssel ruházza fel, miközben az értelmező a nyelvi jelentésről való tudását és a konkrét beszédhelyzetre vagy általában az üzenet szélesebb kontextusára vonatkozó információit a beszélő intencióira vonatkozó eseti elmélettel is igyekszik kiegészíteni. Vizsgálni kell tehát, hogy mindezek a tényezők hogyan működnek együtt a kommunikációban. Ezekre a kérdésekre a továbbiakban a jelentésről és a beszédaktusokról szóló fejezetekben térünk vissza.

9. A nyelv társadalmi természete

Az eddigiek során gyakran fogalmaztunk úgy, hogy a nyelv *eszköz* valamire: a „gondolkodás eszköze", a „kommunikáció eszköze", az „érzelmek kifejezésének eszköze", stb. Ezek a kifejezések önmagukban mutatják, mennyire természetes instrumentalista módon gondolkodni a nyelvről, s mennyire kézenfekvő, hogy kifejezéseinket, szavainkat és mondatainkat a különböző célokra készített munka- és használati eszközök

[41] Donald Davidson, „A Nice Derangement of Epitaphs". In: Ernest LePore (Szerk.), *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson.* Basil Blackwell New York 1986. 446.

tágabb kategóriája alá soroljuk. Így tesz Wittgenstein, aki visszatérő módon alkalmazza szavaink állományára a szerszámosláda képét.

Ez a fajta megközelítés a kezdetektől fogva létezik. Emlékezzünk arra, hogy már Platón érveiben is milyen fontos szerepet játszott a nevek eszköz-jellegére történő hivatkozás: a nevek „közlési, tanítási eszközök". Ez azt sugallja, hogy a szavak függetlenek használóiktól. Akárcsak a fúró vagy a vetélő (melyekhez Platón hasonlítja őket), egy normát, egy használati előírást testesítenek meg, melynek objektív célszerűségéhez a beszélőnek feltétlenül alkalmazkodnia kell. Sőt, már az eszköz eredeti mivoltát is célja határozza meg. „Így van ez – mondja Platón – a többi eszközzel is. Céljának megfelelő természetes tulajdonságát megismerve, ezt kell megvalósítania készítőjének abban az anyagban, amiből elkészíti, nem önkényesen, ahogy a készítő akarja, hanem ahogy az eszköz természete megkívánja. Mert a készítőnek értenie kell ahhoz, hogy a vasban megvalósítsa a fúró egyes sajátos céljának megfelelő természetét."[42]

Ha szavainkat és kifejezéseinket eszközként vagy szerszámként fogjuk fel, akkor ez annyit tesz, hogy ragaszkodunk az egyes beszélőktől függetlenül létező nyelv fogalmához. Az eszközöket és szerszámokat *használjuk*, s jelentőségük abban áll, hogy mire használhatjuk őket. Ez alkotja a jelentés „használat-elméletének" az alapját, mely Wittgenstein megfogalmazásában röviden úgy hangzik, hogy „egy szó jelentése – használata a nyelvben".[43] Erre az elméletre a következő fejezetben térünk vissza.

A szerszámkészlet képe egy további szempontból is megvilágító erejű: jól érzékelteti a nyelv társadalmi jellegének egy bizonyos felfogását. E megközelítés fényében nyelvünk nemcsak annyiban tekintendő társadalmi jelenségnek, hogy közös javak tárházaként áll rendelkezésünkre, melyből a társadalom minden tagja kiválaszthatja az adott pillanatban neki éppen szükséges

[42] Platón, *Kratülosz* (Ford. Szabó Árpád). In: *Platón összes művei*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1984. I. 745. o.
[43] Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, 43.§ 42.

szerszámot, hanem annyiban is, hogy közös termék, melyben nemzedékek munkája testesül meg, s melyet ma is mindenki közreműködésével tartunk karban, csiszolgatunk tovább és hagyunk magunk után. A nyelv tehát munka és munkatermék: élő és holt munka, vagy – Humboldt Arisztotelésztől kölcsönzött meghatározását használva – *ergon* és *energeia*. Ebben a mivoltában összevethető a társadalom más átfogó intézményeivel és tevékenységi köreivel: a javak cseréjével, a pénzzel, a tőkével, stb.

A nyelvről való gondolkodás történetében gyakran megjelentek az ilyen fajta összevetések. Ezek azért voltak fontosak, mert többnyire nem csupán egy jól sikerült hasonlatot kínáltak a nyelvi jel természetének szemléltetésére, hanem azért, mert a társadalmi élet különböző területei között fennálló valódi összefüggést ragadtak meg. Már Boethius, aki talán elsőként hasonlította össze a szavakat a pénzzel, lényegi összefüggést, valódi kapcsolatot látott abban a tényben, hogy a pénzérme és a szóbeli jel nem fizikai szubsztanciája révén az, ami, hanem azért, mert az egyik árat fejez ki, a másik pedig jelentést.[44] Amikor pedig Saussure bevezette a nyelvi érték fogalmát, s a nyelvet „tiszta értékrendszerként" határozta meg, akkor szintén sokkal többnek szánta mint puszta analógiának azt a megállapítását, hogy benső rokonság van a nyelvtudományban és a politikai gazdaságtanban használt fogalmak között. Többek közt úgy fogalmazott, hogy „itt [mármint a nyelvtudományban] éppúgy, mint a politikai gazdaságtanban, az *érték* fogalmával állunk szemben; mindkét tudományban *olyan rendszerről van szó, amely különböző fajtájú dolgok közötti azonosságokból tevődik össze:* ezek az egyikben a munka és a bér, a másikban a jelölt és a jelölő."[45] A példáknak ebbe a sorába tartozik Ryle már idézett megállapítása a nyelv és a tőke rokonságáról.

[44] Lásd William Kneal – Martha Kneale, *A logika fejlődése*. (Ford. drás, Fehér Márta, Hársing László, Bánki Dezső). Gondolat Kiadó, Bp. 1987. 193.
[45] Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 106.

A nyelv társadalmi természetének a munka, az érték, a pénz, a tőke, stb. fogalmaival való összekapcsolása segítségünkre lehet abban, hogy egyszerre adjunk számot a nyelveket keresztül-kasul átszelő különbségekről (a „nyelvek" létéről), valamint arról, hogy mindezek ellenére lehetséges a nyelv közös használata. A probléma azóta fennáll, hogy Locke a szó jelentését a beszélő saját ideájaként határozta meg, s így lényegében megalkotta az egyedi nyelv, azaz az idiolektus fogalmát. A jelentés idea-elméletének ez a változata azonosította a szavak jelentését és a beszélők fejében lévő tudást, ami azt a következményt vonta maga után, hogy sohasem tudhatjuk pontosan, mit ért valaki rajtunk kívül egy szón. Alternatív megoldásként az kínálkozott, hogy válasszuk szét a jelentést és a világra vonatkozó tudásunkat, vagyis a beszélők közt fennálló tudásbeli különbségek ellenére posztuláljuk a jelentés objektív voltát: az „arany" szónak így mindenki számára közös jelentést tulajdoníthatunk, attól függetlenül, hogy magáról az aranyról mindenkinek más tapasztalata van. Ez azonban azzal a még kellemetlenebb következménnyel jár, hogy magunk sem tudjuk, mit beszélünk, hiszen semmi sem garantálja, hogy a szó objektív jelentését teljes egészében birtokoljuk. Emlékezetes módon már Leibniz felismerte, hogy el kell fogadni ezt a következményt, s lehet vállalni is, hiszen a tapasztalat valóban azt mutatja, hogy amikor mondunk valamit, sokszor inkább a mások, mintsem a magunk gondolatainak vagyunk a „szószólói". Az „arany" – mint Leibniz leszögezte – nemcsak „azt jelenti, amit az, aki kimondja, az aranyról tud, pl. hogy az sárga és nagyon súlyos test, hanem azt is, amit az illető nem tud, s amit egy másik tudhat róla, pl. hogy az arany belső alkatából ered a színe és súlya és még más tulajdonságok is, amelyeket azonban szerinte is jobban tudnak a szakértők."[46] (Erre a kérdésre még visszatérünk az V. fejezet 6.2. szakaszában.)

Egy-egy szó teljes jelentésének az ismerete tehát a szakértők kompetenciájába tartozik, példánk esetében az ékszerészekébe

---

[46] Leibniz, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* (Ford. Dr. Rácz Lajos). MTA kiadása, Bp. 1930. 383.

vagy a vegyészekébe. A hétköznapi beszélő az „arany" szót legtöbb esetben sikeresen használja a maga céljaira (például amikor azzal a szándékkal lép az ékszerboltba, hogy vásároljon egy arany karikagyűrűt). Ami azonban a szó jelentését illeti, rábízza magát a szakértőkre. Hasonlóképpen bízzuk a nyelv egészének ismeretét egy ideális szakértőre, akinek a tudása azt a tudást reprezentálja, mellyel a beszélők együttesen rendelkeznek.

Az idézett leibnizi kép feltételezi, hogy az emberek közötti munkamegosztás egyik formájaként létezik a nyelvi munkamegosztás. Nemcsak a munka általános fogalma („élő" és „holtmunka", „energeia" és „ergon") alkalmazható a nyelvre, hanem a nyelv közös használatát lehetővé tevő munkamegosztásé is.

A nyelvi munkamegosztás fogalmát egy szociolingvisztikai hipotézis formájában Hilary Putnam vezette be a modern nyelvfilozófiába. Természetesen nem abban az állításban áll a hipotézis újdonsága, hogy a nyelv tudása és használata a munkamegosztáshoz hasonló differenciáltságot mutat, hanem abban, hogy ezt úgy kell felfognunk, mint magának a nyelv fogalmának lényeges tartozékát. Putnam ezt írja: „Azok a vonások, melyekről általában úgy gondolják, hogy összekapcsolódnak egy általános névvel – a szükséges és elégséges feltételek ahhoz, hogy valami egy extenzió tagja legyen, a felismerés módjai (»kritériumai«) arra vonatkozóan, hogy valami beletartozik-e az extenzióba, vagy sem, stb. – összességükben a *kollektív testületként elgondolt* nyelvi közösségben vannak jelen; a kollektív testület azonban megosztja azt a »munkát«, hogy tudja és alkalmazza az »arany« »jelentésének« ezeket a különböző részeit."[47]

A hipotézis egyetemes érvénnyel megfogalmazható:

(15) Minden nyelvi közösségben érvényesül a nyelvi munkamegosztás, mivel minden nyelvben vannak

---

[47] Hilary Putnam, „The Meaning of »Meaning«„ in: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975. 215–271. Az alább következő (15) tétel „a nyelvi munkamegosztás egyetemességéről" szóló Putnam-féle hipotézis leegyszerűsített átfogalmazása (*i. m.* 228.).

olyan terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni.

A tétel azt fejezi ki, hogy a nyelvnek szükségszerű és nem másodlagos vagy származékos vonása a társadalmiság. A nyelv természeténél fogva csak kollektíve birtokolható: olyan lények által, akik a feladatok, az eszközök és a tudás megosztásán alapuló, kooperatív tevékenységet folytatnak.

10.Tanulás vagy veleszületettség

A nyelvi képességgel kapcsolatos alapvető kérdés, hogy tanulás révén sajátítjuk-e el vagy velünk születik.

Úgy látszik, a nyelv társadalmi jellegével inkább a tanulásra hivatkozó magyarázat egyeztethető össze, melyet az empirizmus különféle filozófiai, pszichológiai és társadalomtudományi változatai képviselnek. Mivel ezek határozták meg a XX. század egészének tudományos felfogását, a legutóbbi időkig az volt az uralkodó nézet, hogy a nyelv tanult képesség. A transzformációs és generatív grammatika azonban szakított az empirizmussal, s a nyelvészetben, a pszicholingvisztikában, majd a több tudományterületet is egyesítő kognitivista áramlatokban komoly alternatívaként jelent meg az *innátizmus*, vagyis a nyelvi képesség velünk született voltáról szóló elmélet. Ennek fő állítása a következő:

(16) A nyelvi képesség „egy nagyrészt születéstől adott összetevőkből álló, fajra jellemző képesség."[48]

[48] Noam Chomsky, „Újabb adalékok a velünkszületett eszmék elméletéhez". In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 87.

Noam Chomsky, az elmélet úttörője és a mai napig legjelentősebb képviselője a bemeneti adatok szegényes voltából meríti legfőbb érvét (ez „az input szegénysége" érv); vagyis abból, hogy a környezetből származó ingerek túl szegényesek, töredékesek és megbízhatatlanok ahhoz, hogy a gyermek ezek alapján sajátíthatná el a nyelvet. Továbbá arra hivatkozik, hogy a nyelvi képesség többé-kevésbé azonos szinten van meg mindenkiben, vagyis a tanulás külső körülményeiben, illetve az egyedek intelligenciájában mutatkozó különbségek elhanyagolhatók az eredményül kapott kompetencia szempontjából. A nyelv, mindent összevetve, olyan gazdag és bonyolult, hogy tanulás révén történő elsajátítása túl nagy intellektuális feladat lenne abban az életkorban, melyben a gyermek elkezd beszélni.

Mindez együttesen azt mondja, hogy a nyelvi képesség gazdagságával és bonyolultságával nem korrelálnak bizonyos külső vagy belső változók (egyrészt a környezeti ingerek, másrészt az egyedek intelligencia-szintje), s *mi más magyarázhatná* ezt, mint az, hogy a nyelvi képesség, legalábbis fő összetevőt tekintve, velünk született. (Az innátizmus ellenfelei ezt nevezik „Mi más?" érvnek.)[49]

Az adatok szegényességéből vett érvet, mely elsősorban tapasztalati jellegű, számos olyan érv egészíti ki, mely a nyelv általános strukturális jellemzőiről alkotott elméleti feltevésektől függ. Ezek közé tartozik, hogy a grammatika formájára vonatkozó korlátozások egyetemesek, hogy a nyelv — a (13)-ik tételnek megfelelően — végtelen és kreatív, s hogy a mondat felszínen megfigyelhető tulajdonságait egy absztrakt szerkezet határozza meg (a generatív grammatika kifejtésének korai szakaszában ezt nevezték „mély struktúra" hipotézisnek). Az érvelésnek minden esetben az a menete, hogy a felsorolt általános jellemzőkről (a grammatika alapelveinek egyetemessége, kreativitás, a „mély struktúra" absztrakt jellege) empirista alapon nem lehet számot

[49] Hilary Putnam, „A »velünkszületett eszmék« hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei." In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése*, 108.

adni. Hasonlóképpen nem lehet empirikusan (tanulás útján) magyarázni az egyes grammatikai szabályok struktúra-függő voltát („struktúrától való függés elve").[50] Ezen azt értjük, hogy némely szabály a mondatban nem egyes szavakon, hanem szócsoportokon működik, melyeket mentálisan bizonyos absztrakt címkékkel látunk el: például az „alanyi főneves kifejezés", az „igés kifejezés" címkéjével, stb. A szóban forgó terminusok, absztrakt jellegüknél fogva, nem eredeztethetők a tapasztalatból, következésképpen azokat a szabályokat sem tapasztalati úton sajátítottuk el, melyek tartalmazzák őket.

Az innátista tétel védelmezőinek kétféle nehézséggel kell számolniuk.

Először is felvetődik, hogy a tétel csupán azt a közhelyszerű igazságot fejezi ki, hogy egyedül az emberek használnak nyelvet. Vitathatatlan, hogy nem lennének erre képesek, ha nem volna néhány velük született, „fajspecifikus" tulajdonságuk, mint amilyen az általános intelligencia. Ezzel azonban puszta trivialitást mondunk, vagyis nem mondunk semmit. Hiszen ki kételkedne abban, hogy bizonyos tanulási teljesítményekhez megfelelő szintű intelligenciára van szükség? Az innátizmust mint erős, karakterisztikus, nem-triviális elméletet ezért nem úgy kell érteni, hogy a nyelvi képesség az emberi fajra jellemző általános intelligencia része vagy következménye, hanem úgy, hogy *különálló specifikus* modul a velünk született kognitív apparátuson belül. Ennek fényében a (16)-ik tételt élesebben is megfogalmazhatjuk:

(17) A nyelvi képesség az emberi faj veleszületett, specifikus, egyetemes grammatikai elveket magában foglaló, moduláris képessége.

---

[50] Chomskynak ezeket a további érveit lásd Noam Chomsky, „On Cognitive Structures and Their Development: A Reply to Piaget". In: Massimo Piattelli-Palmarini (Szerk.), *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky.* Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979. 35–52.

Ezen a ponton viszont azzal kell számolni, hogy minél élesebben fogalmazzuk meg a (16)-ik tételt, annál inkább felvetődik az a kérdés, hogy hogyan egyeztethető össze az innátizmus a természetes nyelvek sokféleségével, vagyis azzal az egyszerű ténnyel, hogy a gyermek mindig saját környezetének nyelvét tanulja meg. A válasz úgy hangzik, hogy — mint a (17)-ik tétel is kimondja — a velünk született nyelvi képesség nem egy kész nyelvet foglal magában, hanem az univerzális grammatika alapelveit, melyek megszabják a lehetséges emberi nyelvek körét, s ezáltal nagyfokú, de a paraméterek értékei által pontosan meghatározott variációs lehetőséget biztosítanak. Azt, hogy a gyermek a lehetséges grammatikák közül melyiket választja ki, a környezeti ingerek döntik el. A nyelveknek a környezettől függő különbözősége nem mond ellent annak, hogy az adott nyelv bizonyos korlátozó elveknek megfelelően egy előzetes repertoárból választható ki.

Sokak szerint mindez a szintaxison túl kiterjeszthető a fonológiára, sőt a szókincsre. A gyermeknek — mondja újabb adatokra hivatkozva Piattelli-Palmerini — „gazdag, specifikus, veleszületett fonológiai prediszpozíciói vannak", s szerinte az is valószínű, hogy a lexikai jelentések különféle aspektusai szintén veleszületetten adottak.[51]

Az utóbbi feltevés nyilvánvalóan felvet néhány további problémát. Az innátizmusnak a lexikai jelentésekre való kiterjesztése maga után vonja például, hogy a jelentés alapvető tényeit függetlennek kell gondolnunk a kontextustól, a világtól és a világra vonatkozó tapasztalatunktól, ami pedig ellentmond, vagy ellentmondani látszik, mind intuícióinknak, mind a szemantika és pragmatika standard elméleteinek. Ez azt mutatja, hogy a nyelvi képesség öröklött voltával kapcsolatban jó néhány kérdés még tisztázatlan. Azt azonban, hogy az innátizmus komoly elméleti alternatíva-e, nem ezek a kérdések döntik el, hanem az,

---

[51] Massimo Piattelli-Palmarini, „Evolúció, szelekció és megismerés". (Ford. Vinkler Zsuzsanna). In: Pléh Csaba (Szerk.), *Kognitív tudomány.* Osiris Kiadó, Bp. 1996. 242.; 245.

hogy bizonyos, filozófiailag különösen érzékeny területeken mik a következményei. A fenti áttekintés lezárásaként két lehetséges következményét vizsgáljuk meg.

A kérdés az, hogy a (16)-ik és (17)-ik tételek nem vezetnek-e „biológiai determinizmushoz" (nem hordozzák-e magukban akár a fajelmélet veszélyét is), és hogy nincsenek-e ellentmondásban a nyelv társadalmiságának korábban kifejtett koncepciójával. Az első kérdésre viszonylag könnyű válaszolni, hiszen Steven Pinkert követve elég rámutatnunk, hogy a következő két állítás, melyet gyakran összetévesztenek, teljesen ellentétes egymással:

(18) „Az emberek közötti különbségek veleszületett különbségek."

(19) „A minden emberben megfigyelhető közös tulajdonságok veleszületett tulajdonságok."

Élesen meg kell tehát különböztetnünk a veleszületett különbségeket és a veleszületett hasonlóságokat. Míg a biológiai determinizmus a (18)-ik tételen alapszik, vagyis az emberek közötti *különbségeket* (köztük a társadalmi, kulturális és történelmi különbségeket) vezeti vissza biológiai faktorokra, addig a nyelvi képesség velünk született voltára vonatkozó feltevés — éppen ellenkezőleg — az emberek *közös* tulajdonságaira vonatkozik, vagyis a (19)-ik tételre támaszkodik. Steven Pinker, akitől ez a fontos érv származik, így fogalmaz: „A nyelvi ösztönről és a többi mentális modulról szóló összes állítás tulajdonképpen az összes normális emberben megtalálható közös tulajdonságokról szóló állítás. Jóformán semmi közük nincsen az emberek közötti lehetséges genetikai különbségekhez."[52]

Nem ütközünk-e azonban nagyobb nehézségbe a második kérdés esetében? Vajon összeegyeztethető-e a nyelv velünk születettsége és társadalmisága? Megállapíthatjuk, hogy az innátizmus ebben az esetben sem vezet feltétlenül elfogadhatatlan

---

[52] Steven Pinker, *A nyelvi ösztön* (Ford. Bócz András). Typotex, Bp. 1999. 437.

következményekhez, hiszen logikusan úgy lehet érvelni, hogy a nyelv *a maga társadalmiságával együtt* tartozik az emberi faj genetikus adottságaihoz.

Az evolúció felől nézve ez azt jelenti, hogy a nyelvi képesség és a társadalmi hajlam együtt alakult ki: az örökletes nyelvi képesség egy olyan fajnak a képessége, melynek evolúciójában központi szerepet játszott a szociabilitás. Bár néhány innátista, Chomskyval az élen, idegenkedik a nyelv evolúciós magyarázatától, a velünk született nyelvi képesség elméletét legtöbben az evolúció elméletével kötik össze. A különféle evolúciós megközelítések sorában meggyőzőnek látszik Csányi Vilmosnak az az elmélete, hogy az emberi faj kialakulásakor az evolúció a csoportok szintjén is hatni kezdett, vagyis az egyedek szelekcióján alapuló evolúciós folyamatot kiegészítette a csoportszelekció. A nyelvet ezek szerint a csoportszelekció magyarázza.[53]

Az innátizmus adja, az evolúciós elmélettel összekapcsolva, a legjobb magyarázatot a nyelv egyetemes jellegére. A nyelv egyetemes abban az értelemben, hogy annak a változatosságnak ellenére, mely az emberi kultúrákat térben és időben jellemzi, senki sem találkozott az emberek olyan csoportjával, mely ne rendelkezett volna magasan fejlett, gazdagon kidolgozott nyelvvel. Ugyanakkor az a több ezer nyelv, melyet a nyelvészek leírtak és számon tartanak, a megannyi mélyreható különbség ellenére sok közös vonással rendelkezik. Ezeket a közös vonásokat, melyek részint specifikusabbak, részint számosabbak annál a néhány általános tulajdonságnál, mellyel a nyelvet mint szemiotikai rendszert jellemeztük, nevezzük nyelvi univerzáléknak, megkülönböztetve köztük a szubsztantív, formális és implikációs univerzálékat. (Például szubsztantív univerzálé az, hogy minden nyelvben vannak szófaji kategóriák, magán- és mássalhangzók, stb.; formális univerzálé az, hogy minden nyelvben van valamilyen transzformáció, mely a kérdések szerkezetét az állítások szerkezetével kapcsolja össze; végül

---

[53] Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánetológia.* Vince Kiadó, Bp. 1999. 242.

A kötet a Soros Alapítvány,
az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája
és az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási
tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

SZERKESZTETTE

BÁRDOS JUDIT

ISBN 963 9210 19 6

FELSŐOKTATÁSI TANKÖNYV

Borítóterv: Bárdos Judit
Felelős kiadó: Áron László
1447 Budapest, Pf. 487.

implikációs vagy statisztikai univerzálé az, hogy amennyiben egy x tulajdonság megvan egy nyelvben, akkor y tulajdonság is megvan.)

A nyelv minden emberi kultúrában megfigyelhető jelenlétére és a nyelvi univerzálékra nem az innátizmus az egyetlen lehetséges magyarázat (ilyen értelemben a „Mi más?" típusú érvelés természetesen nem állja meg a helyét). De mindkét tény legegyszerűbb és leglogikusabb magyarázata az, ha a nyelv fajspecifikus jellegéből vezetjük le őket. Tegyük hozzá, a nyelvi képesség univerzalitásáról még abban a további értelemben is beszélhetünk, hogy minden nyelv egyaránt alkalmas (vagy alkalmassá tehető) arra, hogy a segítségével bármilyen tartalmat megformáljunk és kifejezzünk (ezt nevezzük az „egyetemes kifejezhetőség elvének"). Általában véve, minden emberi nyelv egyaránt alkalmas minden lehetséges nyelvi funkció betöltésére. Annak ellenére, hogy a nyelvek történetileg változók, egyetlen olyan kritériumot sem sikerült találni, amely szerint a nyelvi változást úgy lehetne leírni, mint a kevésbé értékes állapotokból az „értékesebb", „gazdagabb", „kifejezőbb" állapotok felé tartó „fejlődést", vagy amelynek a fényében az egyik nyelvet „jobbnak", „értékesebbnek" lehetne tartani a másiknál. A nyelvek a történeti és kulturális különbségektől függetlenül egyenértékűek; ugyanúgy, ahogyan az egyének nyelvi teljesítménye sem korrelál az intelligenciabeli különbségekkel.

A nyelvek egyenértékűsége lényeges mozzanata az emberi nem egységének. Vitathatatlan, hogy erre is logikus és egyszerű magyarázatot kínál az innátizmus.